

Caasluga Afaan Oromoo

Tolemariam Fufa Teso

Finfinnee/Addis Ababa 2015

Copyright: ©2015 Tolemariam Fufa Teso

For my friends

Contents

1	Seensa	11
2	Xinsaga	15
2.1	Qaamolee sagalee dubbii	17
2.2	Dubbifamtoota	18
2.3	Dubbachiiftota	21
3	Xindhamsaga	23
3.1	Addeessa Dubbifamtootaa	24
3.1.1	Cimdii Dhamsagaa	28
3.1.2	Irra Buta	29
3.1.3	Dhamsagootaafi Firsagoota	32
3.1.4	Jabeessuu	33
3.2	Addeessa Dubbachiiftotaa	34
3.2.1	Faca'insa Dubbachiiftotaa	36
3.2.2	Walmorkii Dubbachiiftotaa	37
3.3	Adeemsa Dhamsagaa	37
3.3.1	Gosagaloomii/Firoommii	37
3.3.2	Caasaa Birsaga	46
4	Xindhamjecha	51
4.0.1	Seensa	51
4.1	Maqaa	55

CONTENTS

4.1.1	Maqaa Dhalatoo	56
4.1.2	Maqaafi Korneyaa	58
4.1.3	Maqaafi Lakkoofsa	59
4.1.4	Maqaa Beekamaafi Dhokataa	60
4.1.5	Maayii Maqaa	61
4.2	Maqibsa	65
4.2.1	Maqibsa Dhalatoo	66
4.2.2	Maqibsa, lakkoofsafi korneyaa	66
4.3	Agarsiistotaafi Lakkoofsota	68
4.3.1	Agarsiistota	68
4.3.2	Lakkoofsa	70
4.4	Bamaqaalee	72
4.4.1	Bamaqaalee Qabeentaa	73
4.5	Gochima	77
4.5.1	Ramaddii Gochimarratti	77
4.5.2	Hennaa	77
4.5.3	Tarree Gochimaa	85
4.5.4	Gochima Dhalatoo	86
4.5.5	Gochima Tahuu/Ta'uu	91
4.5.6	Gochima Qabeenyaa	92
4.5.7	Jechoota Tajaajilaa	94
4.6	Gochimibsa	100
5	Caashima	103
5.1	Gaalee Maqaa	104
5.2	Gaalee Maqibsa	111
5.3	Gaalee Durduubeefi Gochimibsaa	113
5.4	Gaalee Gochimaa	119
5.4.1	Gaalee Gochima Hafoo	120
5.4.2	Gaalee Gochima Ce'aa	120
5.4.3	Gaalee Gochima Taasisuu	123
5.4.4	Gochima Hima Guuttu Godhatu	124
5.5	Hima	128
5.5.1	Hima Ce'aa	128

5.5.2	Hima Raawwatamaa	130
5.5.3	Hima Taasisuu	133
5.5.4	Hima Hirkataa	137
6	Hiikcaasimaa	145
6.1	Seensa	145
6.2	Hiikcaasima Hima Hafoo	146
6.3	Hiikcaasima Hima Ta'uu	148
6.4	Hiikcaasima Hima Ce'aa	151
6.5	Hiikcaasima Hima Garlamee	154
6.6	Hiikcaasima Hima Raawwatamaa	156
6.6.1	Hiikcaasima Raawwatamaa Dhuunfaa	156
6.6.2	Hiikcaasima Raawwatamaa Mit-Dhuunfaa	159
6.7	Hiikcaasima Hima Gddugalaa	161
6.8	Hiikcaasima Hima Taasisuu	166
	Kitaabilee Wabii	180

CONTENTS

Gabaajeewwan

AO=Afaan Oromoo

BBO=Biiroo Barnoota Oromiyaa

C=Dubbifamtuu (Consonant)

CV=Dubbifamtuuf Dubbachiiftuu

D= Durduubee

D=Durduubee

Dh.= Dhiira

Du.= Dubartii

Du.=Dubartii

f = Faana Gaalee

G.D.= Gamduubee

G.D.=Gamduubee

G.Dho.= Gad dho'aa

g.dho=Gad dho'aa

G=Gochima

G=Gochima

GD= Gaalee Durduubee

GD1=Gaalee Durduubee Xiqqaa

GDG= Gaalee Durduubee Guddaa

GF=Gocha Fufaa

GG1= Gaalee Gochimaa Xiqqaa
GGG= Gaalee Gochimaa Guddaa
GGM= Gaalee Maqaa Guddaa
GIG= Gaalee Gochimibsaa
GIG1=Gaalee Gochimibsaa Xiqqaa
GIGG= Gaalee Gochimibsa Guddaa
GIM= Gaalee Maqibsaa ix Gabaajee fi Mallattoo
GIM1=Gaalee Maqibsaa Xiqqaa
GIMG= Gaalee Maqibsaa Guddaa
GM= Gaalee Maqaa
GM1= Gaalee Maqaa Xiqqaa
Hed. = Hedduu
Hed.=Hedduu
IM= Ibsa Maqaa/Maqibsa
KATO=Komishinii Aadaafi Turzimii Oromiyaa
KATO=Komishinii Aadaafi Turzimii Oromiyaa
M.X= Miti xiixaa
M= Maqaa
M=Maqaa
MU= Murteessituu
MU=Murteessittuu

CONTENTS

Qen. = Qeentee

Qen.=Qeentee

V= Dubbachiiftuu (Vowel)

V=Dubbachiiftuu

x.= Xiixaa

2 Ramaddii lammaffaa

3 Ramaddii sadaffaa

1 Ramaddii tokkoffaa

Boqonnaa 1

Seensa

Kitaabni kun yeroo dheeraa keessatti qophaa’e. Qophii isaaf dhiibbaa kan taa-sisaan keessaa inni guddaan fedhii barattoota kooti. Kaayyoon kitaaba kanaa caasluga AO gadifageenyaan addeessuudha. Faayidaan isaas barnoota AO digrii lammaffaaf sadaffaaf akka kitaaba barnootaatti tajaajiluudha. Qabiyyeen isaas gadfageenya qaba; bu’uurrii isaas hojiiwwan hayyoota biyya keessaafi alaati.

Qophiin kitaaba knaa waggoota dheeraa fudhateera. Wixineen kitaaba kana yeroo jalqabaaf kan qophaa’ee bara 1990ti. Yeroo sana digrii lammaffaatiin eebbifameen sirna barnootaa keessatti akka eksipartii ta’ee osoon hojjechaa jiruu hanqinni caasluga AO jiraachuu isaa hubadheen wixinee kitaaba caasluga AO qopheesse. Matadureen kitaabichaas, “Seera Afaan Oromoo” kan jedhuu ture. Wixinichis sagaleewwan, dhamjechootaafi caashima AO qaacceessa ture. Yeroo muraasa booda Univasitii Finfinnee keessatti AO barsiisuuf carraan argadhe. Wixinichis ittiin barsiisuuf na gargaare. Adeemsa keessas duubdeebii barattootaafi kitaabilee dabalataa biyya alaafi waraqaa qorannoo biyyaa keessaa dubbisuun wixinicha fooyyeessuun itti fufe. Itti aansee, bara 1996tti qorannoo Ph.D. gaggeessuuf biyya Awuroopaa deemuuf carraan argadhe. Qorannoon koos dhalatoo gochi-maa Afaanota Itoophiyaa keessatti argaman (Verbal Derivation in Ethiopian Afro-Asiatic Languages) irratti xiyyeeffata ture. Dhimma qorannoo kanaaf afaanota handhuura ta’an keessaa AO isa jalqabaa ture. Carraan qorannoo kunis caashimaafi hiika AO gadfageenyaan akkan hubadhu baayyee na gargaare. Akkan Ph.D. koo

BOQONNAA 1. SEENSA

---

xumuree biyyatti deebi'eenis wixineen qopheessaa ture keessaa hamma tokko gara kitaabatti jijjiiree ittiin barsiisuun jalqabe. Haaluma kanaan kitaaba “Seera Afaan Oromoo I: Dhamsagaafi Dhamjeha” jedhu barreesseen Univarsiitiin Finfinnee keessatti waajira qorannoo akka barattootaaf maxxansiisuun gaafadhe. Waa-jirichis kitaabicha bara 2003tti ji'a Eeblaa keessa maxxansiisee barattootaa digrii jalqabaa barataniif raabse (barattoonni digirii jalqabaaf hamma ammaatti kitaabichaan barachaa jiru). Itti aansee kitaaba barnootaa “Caacculee Shanan Dubbisuu Afaan Oromoo” jedhu bara 2009tti ji'a waxabajjii keessa maxxansiiseen barattootaa digrii lammaffaaf AO barataniifan dhiyeessee (barattoonnis kitaaba kanaan barachaa jiru). Kitaabni “Caasluga Afaan Oromoo” jedhu kun isa sadaffaa ta'uu isaati. Kitaabni kun qabiyyeewwan kitaabilee duraan qophaa'an of keessatti hammachuu irra darbee dhimmoota dabalataa hedduu qaba; akkasumas bal'inaafi gad fageenya qaba.

Kitaaba kana akkan qopheessuuf kan na kakaasan sababoota addaddaatu jiru. Sababni inni jalqabaa fedhii dhuunfaakooti. Wixinneen caasluga AO guutuun isaa inni adeemsa keessa fooyya'aa tureeru harkakoo jira. Kanaaf wixinee kana gara kitaabaatti jijjiiree barsiisotaafi barattootaa biraan ga'uuf fedhiin qabu galmaan ga'uuf jecha kitaabni kun qophaa'e. Sababni biroon hir'ina caasluga AOti. Caaslugni AO haala ammayyoomen guutuu ta'ee afaanichaan barreeffamee gabaarras ta'e manneen kitaabaa keessatti hinargamu. Kana jechuun caaslugni AO hojiiwwan beektota biyya alaafi biyya keessaa AO irratti hojjetaman irratti bu'uureffatee akkasumas yaaxina irratti hundaa'ee kan dhiyaateeru hinjiru jechuudha. Hir'ina kana hamma tokko guutuuf jecha kitaabni kun qophaa'e. Sababni biroon gaaffiilee namootaati. Keessumattuu barattoon digrii lammaffaaf AO baratan kitaaba caasluga AO ilaalchisee hir'inni akka jirufi akkan ani kitaaba caaslugaa kana qopheessu irra deebii'dhaan na gaafachaa turaniiru. Kanaaf gaaffii namootafi barattootakoo na gaafachaa turaniif hamma tokko deebii kennuuf kitaabni kun qophaa'e.

Kaayyoon kitaaba kanaa caasluga AO addeessuudha. Kana jechuun sagaleewwan AO (dubbachiiftotaafi dubbifamtoota) ni'ibsa. Xindhamsaga AO beektota biyya alaafi keessaa irratti hundaa'uun gadfageenyaan ni addeessa. Xindhamjecha AO ni addeessa. Himni maal akka ta'eefi akaakuuwwan himootaa ni addeessa. Akkasumas yaaxinoota maddaafi tajaajilaa irratti bu'uureffachuun caashima AO niqaacessa.

Faayidaan kitaaba kanaa inni guddaan akka kitaaba barnoota caasluga AOTTi fayyaduudha. Kessumattu xiyyeeffannoon isaa Univarsitii keessatti digirii lammaffaafi sadaffaaf kitaaba barnootaa ta'ee gumaacha ol aanaa kenna. Akkasumas digirii jalqabaa, leenjii barsiisotaafi barnoota sadarkaa lammafaaf akka kitaaba wabii ta'ee tajaajiluu danda'a.

Kitaabni kun kutaalee gurguddoo sadii qaba. Kutaan tokko dhimmoota Xinsagaafi Xindhamsaga dhiyeessa. Qabiyyeen kutaan kanaa kitaaba “Seera Afaan Oromoo I: Dhamsagaafi Dhamjecha” jedhu waliin witti siqa. Garuu inni kun gadfageenya qaba. Haaluma kanaan kutaan kun boqonnaawwan lamatti qoodama. Isaanis boqonnaa Xinsagafi boqonnaa xindhamsagaati. Boqonnaan xinsagaa sagaleewwan AO bakka kamitti akka uumaman, haala kamiin akka uumaman, haala dibbee sagalee, sosso'ina arrabaa, saaqama afaaniifi amartaa'uu/diriiruu hidhii qaaccessa. Boqonnaan Xindhamsagaammoo hojiiwwan beektota biyyaa keessaafi alaa kanneen akka(Lloret-Romanyach, 1988; Griefenow-Mewis, 2001; Owens, 1985; Tolemariam, 2011; Wako, 1981; Biniyam, 1988; Kebede, 1994)fi kanneen biroo irratti bu'uureffata. Boqonnichi qindoomina dubbifamtootaafi dubbachiiftotaa qaacceessa. Sagaleen cimdii tokko jechuun maal akka ta'e, dhamasagniifi firsagni maal akka ta'an adda baasee ibsa. Akkasumas irra butaa, adeemsota dhamsagaa kanneen akka gosagalomii garduree, garduubee, guutuufi gamisa addeessaa. Akkasumas adeemsota dhamsagaa addeessee seera adeemsa dhamsagaatiin ibsa. Kana malees akaakuuwwan birsagaafi caasaa birsagaa AO addeessa.

Kutaan lama dhimmoota Xindhamjechaafi himaa dhiyeessa. Kutaan kun boqonnaawwan sagalitti qoqqoodama. Kutaan lama hojiiwwan beektota biyyaa keessaafi alaa akka(Aberaa, 1982; Temesgen, 1993; Addunya, 2018; Owens, 1985; Gragg, 1976; Beekamaa, 1996; Griefenow-Mewis, 2001; Jaalataa, 2015; Baye, 1988; Tolemariam, 2011; Abdusamad, 1994; KATO, 1995)fi kanneen biroo ka'umsa godhateera. Kutaan kun jalqabarratti dhamjechi maal jechuu akka ta'e addeessa. Boqonnaan maqaa dhimmoota addaddaa kanneen akka maqaa waloo, maqaa dhalatoo, maqaa uumamteefi maqaa dhuunfaafi fufilee maqaa irratti fufaman addeessa. Boqonnaawwan itti aananii dhufan maqibsa, agarsiistotaa, lakkoofsafi bamaqaalee addeessa. Boqonnaa gochimaa keessatti gochima ce'aa, hafoo, raawwatmaa, giddugalaafi fufilee gochimarratti fufaman gad fageenyaan ibsamaniiru. Akkasumas kutaan kun jechoota tajaajilaa, gochimibsaafi hima dhiyeessa.

Dhumarrattis kitaabni barnootaa tokko looga waalta'e bu'uura godhachuu

BOQONNAA 1. SEENSA

---

qaba. Qophiin kitaaba kanas hamma tokko looga AO waalta'e bu'uura godhateera. Hamma danda'ametti jechootaaf hojiiwwan(KATO, 1995)fi kanneen biroo faayidaarra oolaniiru. Haa ta'u malee ilaalcha sabdaneessaan loogni kamuu moggeeffamuu hinqabu. Haaluma kanaan kitaaba kana keessatti loogotni AO gara garaa faayidaarra oolaniiru. Looga Harar, looga Maccaa, Kamisee, Tuulamaafi Booranaa hammatamaaniiru(Biniyam, 1988; Griefenow-Mewis, 2001; Kebede, 1994).

Boqonnaa 2

Xinsaga

Qabiyyee

- Dubbifamtoota
- Dubbachiiiftota

Gaaffilee Ka'umsaa

1. Xinsaga Danbalii¹ jechuun maal jechuudha?
2. Xinsaga Dhageeffannoo² jechuun maal jechuudha?
3. Xinsaga Dubbannoo³ jechuun maal jechuudha?

Xinsaga jechuun maal jechuudha? Saayinsiin xinqooqaa sagaleewwan dubbii afaan tokko keessatti fayyadan ittiin adda baasaanii baran yookiin barsiisan xinsaga jedhama. Xinsagni sagaleewwan afaan tokko keessa jiran adda

---

¹Gaaleen 'Xinsaga Danbalii' jedhu hiika gaalee Afaan Inglizii 'Acoustic Phonetics' jedhuuf kan kennamedha.

²Gaaleen 'Xinsaga Dhageeffannoo' jedhu hiika gaalee Afaan Inglizii 'Auditory Phonetics' jedhuuf kan kennamedha.

³Gaaleen 'Xinsaga Dubbannoo' jedhu gaalee Afaan Inglizii 'Articulatory Phonetics' tiif kennamedha. Kitaaba tokko keessatti 'xinsaga uumamsaa, darbiinsaafi dhageetti jedhamaniiru (Addunya, 2018, p.39)

BOQONNAA 2. XINSAGA

---

baasee hubachuuf dubbii ykn barruu, hima, jechaafi birsaga xiinxala. Dhimmi isaas sagaleewwan afaan tokko keessa jiran sirriitti adda baafachuudha. Dubbii ykn barruu keessatti sagaleen qaama xiqqaadha; kana jechuunis sadarkaa dubbiitti sagaleen tokko qaama birootti hinqoqqoodamu ykn hincaccabu jechuudha. Sagaleewwan walitti makamuun birsaga uumu. Birsagoonni ammoo walitti makamuun jecha uumu. Jechoonni walitti makamuun hima ijaaru. Himoonni walitti makamuun barruu ijaaru. Barruu alphabetii keessatti sagaleen tokko qubee tokkoon bakka buusama. AO keessatti qubeen tokko sagalee tokko bakka bu'a (kun qubee dachaa hin'ilaallatu). Fakkeenyaaf, jecha mana jedhu keessatti qubeewwan /m/, /a/, /n/ fi /a/n walitti makamuun jecha tokko uumaniiru.

Qorannoon xinsagaa dhaggeeffachuu irraa ka'a. Barruu dhaggeeffatanii himatti qoqqooduu, hima dhaggeeffatanii jechatti qoqqooduu, jecha dhaggeeffatanii birsagatti qoqqooduufi birsaga dhaggeeffatanii sagaleetti qoqqooduu gaafata. Fakkeenyaaf hima armaan gadii haa ilaallu: Ganamoon hoolaa adii gabaatii bite. Hima armaan olii kana jechatti yoo qoqqoodnu akka armaan gadii ta'a: Ganamoon-hoolaa-adii-gabaatii-bite. Jechoota hima armaan olii keessa jiran ammoo yoo birsagatti qoqqoodnu akka armaan gadii ta'a: Ga-na-moon-hoo-laa-a-dii-ga-baa-tii-bi-te. Birsagoota armaan olii gara sagaaleetti yoo qoqqoodnu ammoo akka armaan gadii ta'a: G-a-n-a-m-oo-n-h-oo-l-aa-a-d-ii-g-a-b-aa-t-ii-b-i-t-e.

Toftaan dubbii ykn barruu qoqqooduu kun himicha keessa sagaleewwan meeqa akka jiran adda baasee agarsiisa. Barruun tokko sagaleewwan maaliin akka ijaarame adda baafachuun ga'aa miti. Barataan xinsagaa tokko, sagaleewwan adda baafate sanneen sagaleesse hubachuu qaba. Kana jechuun sagaleewwan baafachuun barbaachisa jechuudha. Kunis toftaa mataa isaa qaba. Fakkeenyaaf jecha Ganamoon jedhu fudhannee jalqaba, gidduufi dhuma jechaatti sagalee maal akka dhaggeeffanne dubbannee addaan baafachuu keenya mirkaneeffachuu qabna.

Waliigalaan, xinsagni karaalee sadii sagaleewwan qorata. Karaaleen kunneenis amala danbalii, amala dhageeffannoofi amala dubbannooti. Amalli danbalii sagaleen afaan nama dubbatu irraa ka'ee hamma gurra nama isa dhageeffatuutti wayita qilleensa keessa darbu amala maalii akka qabaatu qorachuu irratti xiyyeeffata. Amallii dhageeffannoo ammoo sagaleen erga gurra nama isa dhageeffatuu ga'ee booda ergaan akkamiin gara sammuu akka darbu hubachuu irratti xiyyeeffata. Amalli danbaliifi amalli dhageeffannoo meeshaa sagalee qoratutti fayadamuun malee haala salphaatiin hinhubataman. Amallii dubbannoo garuu

meeshaa malee hubatama. Amala dubbannoo kanas kutaawwan itti aananii dhu-fan keessatti gad fageenyaan ilaalla.

2.1 Qaamolee sagalee dubbii

Qaamni sagalee dubbii sagalee uumuuf tajaajila (fakkii fuula 12 irraa ilaalaa). Qaamni kun sagalee uumuuf qilleensa somba keessaa gara diidaatti ba'uun fayyadama. Akkuma afaanota hedduu addunyaa kana irrattii argamanii AOs sagalee dubbii kan uumu afuura somba keessaa gara diidaatti ba'uun haa ta'u malee, qilleensa diidaa gara sombaatti galuunis sagaleen ni'uumama. Qilleensi somba keessaa gara diidaatti wayita ba'u qaama sagalee dubbii uumu waliin walquunnamtii adda addaa taasisa. Qaamni sosso'ina adda addaa gochuudhaan sagalee adda addaa uuma. Qaamni sagalee dubbii uumu bakka adda addaatti qoodamee ilaalamuu danda'a. Qaamni sagaleewwan dubbii uuman kokkee, qoonqoo, daandii afaaniifi daandee funyaaniiti.

- Kokkee: Qilleensi somba keessaa gara diidaatti bahu yeroo calqabaaf kan inni quunnamtii godhu kokkee waliini. Kokkeen lafee saanduqa fakkaatu ta'ee qaama qilleensa gara sombaatti galshuufi baasu ofirraa qaba. Qaamni qilleensa gara sombaatti galshuufi somba keessaa baasu kunis nicufama; nibanamas. Qaamni cufamee banamu kun dibbee sagalee (goongira) jedhama. Dibbeen sagalee kun ribuuwwan qaqal'oodha. Ribuuwwan kunneen yeroo banamanii qilleensa gadi lakkisan amaloota lama agarsiisu. Amalli inni tokko banamanii qilleensa gidduusanii osoo hinxiixiin hulluuqsisuudha. Amalli inni lamaffaan ammoo banamanii hollachaa ykn xiixaa qilleensa gadi lakkisuudha. Qoonqoo irratti sagaleewwan uumaman jiru. Kana malees qoonqoon nyaannii dhugaatiin gara sombaatti akka hinseenne eegumsa godha. Kana jechuunis nyaanni gara garaachaatti akka goru taasisa jechuudha.
- Daandii Afaanii: Bakki qilleensi somba keessaa bahe jijjiirama guddaa itti agarsiisu yoo jiraate daandii afaaniiti. Afaan keessatti sosso'inni arrabxiqqee, hidhii jalaafi sosso'inni arrabaa ni mul'ata. Tajaajilli arrabxiqqee bal'inaan waan mul'atee ibsamu miti. Hidhiin jalaa garuu hidhii irraafi

ilkaan irraa waliin walquunnamtii adda addaa taasisuudhaan sagaleewwan adda addaa uuma. Hunda caalaa sagalee dubbii uumuuf qaamni iddoo gudaafi sosso'ina bal'aa qabu arraba. Haala kanaan arrabni bakkeewwan afuritti qoqqoodamee ilaalama. Isaanis fiixee arrabaa, fuuldura arrabaa, qixxelamaan arrabaafi duuba arrabaati. Arrabni gara fuulduraafi gara duubaatti sosso'ee, ol ka'ee gadis bu'ee sagaleewwan adda addaa uumuuf tajaajila.

- Daandii Funyaanii: Qaawwi funyaanii qoonqootii kaasee hamma funyaaniitti kan deemu daandii holqa fakkaatu qaba. Duubni daandii afaanii qaama lallaafaa duuba harsassee jedhamu qaba. Duubni harsassee Jun daandii funyaanii cufuufi banuuf tajaajila. Duubni harsassee gara boodaatti yeroo harkifamu qilleensi somba keessaa ba'u hundi karaa dandii afaanii akka ba'uuf dirqama. Duubni harsassee yeroo gara fuulduraatti deebi'ummoo daandiin funyaanii nibanama. Yeroo kana qilleensi somba keessaa gara diidaatti yaa'u karaa daandii funyaanii bahuudhaaf carraa argata. Qilleensi karaa daandii funyaanii gara diidaatti bahu unis sagalee dubbii uumuuf tajaajila.

2.2 Dubbifamtoota

Dubbifamtoonni akkamiin uumamu? Walumagalaan uumamni dubbifamtootaa ulaagaa irratti hundaa'a. Ulaagaawwan kunneenis dibbee sagalee, bakka itti sagaleen uumamuu, akkaataa itti sagaleen uumamuufi kallattii daandii qilleensaati (fakkii fuula 12 irraa ilaalaa). Qabxiiwwan kanneennis akka armaan gadiitti ilaalla:

- Dibbee Sagalee: Duraan dursinee dibbeen sagalee banamee akka cufamu ibsineerra. Dibbeen sagalee banamee qilleensa ofkeessa hulluuqisisee yeroo dbarsu sagaleen uumamu mitxiixaa/qooqa dhabeessa jedhama. Dibbeen sagalee banamee qilleensa of keessa hollachaa ykn hurgufamaa yeroo dabarsuu sagaleen uumamummoo xiixaa/qooqa qabeessa jedhama. Yeroo tokko tokkommoo dibbeen sagalee cufame tasuma banamuudhaan dho'ee sagaleen akka uumamu taasisa. Sagaleen haala kanaan uumamus amala dho'uu waan agarsiisuuf dhootuu jedhamee waamama. Dimshaashumatti haala dibbeen sagalee qilleensa somba keessaa gara diidaatti bahu waliin walquunnamtii

godhuun sagaleewwan AO bakkoota sadiitti qooduu dandeenya. Isaanis miti xiixaa, xiixaafi dhootuu dha.

- Bakkatti Sagaleen Uumamu: Sagaleewwan AO keessatti argaman bakkoota jaharratti uumamu. Bakka sagaleen itti uumamu jechuunis qaamonni sagalee dubbii warri sosso'aniifi warri hinsossoone walxuqanii bakka sagalee itti uuman jechuudha. Hidh-Lamee: Sagaleen hidh-lamee jedhamu sagalee yeroo hidhiin irraafi hidhiin jala walxuqan ykn bay'ee walitti siqan uumama. AO keessatti sagaleewwan bakka kanatti uumaman [ph, b, p, m, w] dha. [p] n sagalee ergisaati.
- Hidh-Ilkee: Sagaleen hidh-ilkee kan uumamu yeroo hidhiin jalaafi ilkaan irraa wal xuqan, ykn baay'ee walitti siqanii hidhiin jalaafi ilkaan irraa yeroo walitti maxxanan. Yeroo kana gidduu isaanii afuura hulluuqsisanii baasu. Sagaleen yeroo kana uumamu [f] fi [v]dha. [v] n sagalee ergisaati.
- Irgee: Sagaleen irgee yeroo arrabniifi irgeen walxuqan uumama. Irgeefi fuldurri arrabaa walitti siquudhaan qilleensa gidduu isaanii loosanii dabarsuudhaan, ykn cufamuudhaan sagalee uumu. Arrabniifi irgeen yeroo walxuqan sagaleewwan uumaman [x, d, t, dh, s, z, n, l, r] dha.
- Laagee: Sagaleen laagee kan uumamu yeroo qixxelamaan arrabaa laagee waliin walxuqee qilleensa gara diidaatti yaa'u darba dhowwu. Sagaleewwan laagee kanneen AO keessatti argamani [sh, ch, j, c, ny, y] dha.
- Harsassee: Sagaleen harsassee yeroo duubni arrabaa ol ka'ee harsassee waliin walxuqu uumama. Sagaleewwan harsassee [k], [g] fi [q]dha.
- Qoonqoo: Qilleensi somba keessaa bahu qoonqoo keessatti karaan itti cufamee yeroo gad lakkifamu sagaleen uumamu sagalee qoonqooti. AO keessaa sagaleewwan qoonqoo lama; Oceanus hudhaa['(hudhaa)] fi [h] dha.

Sagaleewwan afaan tokko keessa jiran adda addaan baasanii baruuf qooqa sagalee sanaafi bakka itti sagaleen sun uumamu qofaa baruun gahaa miti. Fakkeenyaaf sagaleewwan hidh-lamee lama haa ilaallu. [b] fi [m]n qooqa qabeeyyiidha. Akkasumas sagaleewwan kunneen lamaanuu sagaleewwan hidh-lameeti. Kana jechuunis sagaleewwan kunneen bakka tokkotti uumamu

jechuudha. Karaa kallattii qilleensaa yoo ilaalles sagaleewwan lamaanuu qilleensa somba keessaa gara diidaatti bahuun uumamu. Kanaaf sagaleewwan kunneen karaa qooqaa, karaa bakka itti uumamsaafi karaa kallattii qilleen-saatiin addaan hinbahani. Sagaleewwan kanneen addaan baasuuf ulaagaawwan biroon barbaachisa; innis akkaata itti sagaleen uumamu hubachuudha.

- Cufaa: Sagaleen cufaa kan uumamu qilleensi somba keessaa gara diidaatti bahu bakka itti uumamurratti guutumaan guutuutti dhowwamee yeroo gadi lakkifamu. Sagaleewwan cufaa [b, p, ph, d, dh, t, x, g, k, q, '(hudhaa)] dha.
- Lootuu: Sagaleen lootuu kan uumamu bakkoonni sagalee uuman lamaan walitti siqanii qilleensa gidduu isaanii loosanii yeroo dabarsani. Sagaleewwan lootuu AO keessatti argaman [f, s, v, z, sh, h] dha.
- Rigataa: Sagaleen rigataa kan uumamu arrabni bakka itti sagaleen uumamu xuqee suuta suutaan bakka sana qilleensa somba keessaa dhufuuf yeroo gadhiisu. Haala kanaan [ch] fi [j] tu uumamu.
- Funyee: Sagaleen funyee kan uumamu duubni harsassee banamee qilleensi somba keessaa bahu karaa afaaniifi karaa daandii funyaanii akka darbu yeroo taasisu. Sagaleewwan funyee sadii qofaadha. Isaanis [m], [n] fi [ny] dha. Sagaleewwan kunneen yeroo sagaleeffamani qilleensi karaa daandii funyaanii darbuuf dirqama. Namni tokko funyaansaa cuqqaaluudhaan sagaleewwan kanneen sirriitti sagleessuu hindandahu.
- Maddee: Sagaleen maddee kan uumamu fiixeen arrabaa gara irgeetti ol ka'ee karaa cufee, qilleensi karaa maddii arrabaa yaa'ee sagalee akka uumu yeroo taasisu. Sagaleen maddee AO keessatti argamu [l] dha.
- Rom'aa: Rom'aan kan uumamu fiixeen arrabaa irgee xuqee ykn xuxxuqee yeroo deebihu. Sagaleen rom'aa kun [r] dha.
- Gamduubee: Sagaleewwan gamduubee amala dubbachiiftotaafi amala dubbifamtootaa qabu. Sagaleewwan Kunneen yeroo sagaleeffamani akka dubbachiiftotaa afaan nama bansiisu. Garuu akka dubbifamtootaa ofiisaaniitin of dandahanii hin dhaabbatani. Kunis dubbifamtoota wajjin walisaan fakkeessa. Sagaleewwan kunneen [w] fi [y] dha.

2.3 Dubbachiiftota

Akkuma beekamutti afaan tokko keessatti madabiiwwan sagaleewwan kanneen bu'ura tahan lamatu argamu. Madabiiwwan kunneenis dubbifamtootaafi dubbachiiftota. Akka kutaa darbe keessatti hubannetti sagaleewwan dubbifamtuu tahan wayita uumaman qilleensi somba keessaa gara diidaattii yaa'u afaan keessatti bakkeewwan adda addaa irratti dhowwamee gadhiifama. Wayita sagaleewwan dubbachiiftuu tahan uumaman garuu qilleensi somba keessaa gara diidaatti yaa'u bakka kamittuu hindhowwamu. Kanaaf jecha dubbachiiftota bakkeewwan sagaleewwan itti uumamaniif akkaataa sagaleewwan itti uumaman irratti hundoofnee adda addaa qooduu hindandeenyu. Haala dibbee sagalee irratti hundoofnees dubbachiiftonni xiixaa dha ykn miti xiixaa dha jechuu hin dandeenyu; sababni isaas dubbachiiftonni hundi xiixaa waan tahaniif. Dubbachiiftonni karaawwan sadii ibsamuu dandahu: sosso'ina arrabaa, qaama arrabaafi haala hidhiiti. Wayita dubbachiiftuun tokko uumamu sadarkaan sosso'ina arrabaa ol, gidduu ykn gad tahuu dandaha. Ol jechuun arrabni ol ka'eera jechuudha; gidduu jechuunammoo arrabni baayyee soo baayyee ol hinfagaatiin, osoo gadis hinbu'iin giddugaleessairratti kan uumamu jechuudha; gad jechuunammoo arrabni wayita gad bu'ee dubbachiiftuu sana uumu mul'ata (fakkii fuula 13 irratti kenname ilaalaa).

Qaama arrabaa jechuunammoo wayita sagaleen sun uumamu qaama arrabaa isa caalmaatiin sosso'u ilaallata. Qaamni arrabaa fuldura, qixxelamaanfi duuba jedhamee bakkeewwan sadiitti qoodama. Haalli hidhii diriiraa ykn ammoo amartii taha. Fakkeenyaaf dubbachiiftonni [u] fi [i]n wayita uumaman arrabni baayyee ol ka'a. Haa tahu malee qaamni arrabaa ol ka'u sagaleewwan lamaaniifuu adda adda. [u]n wayita uumamu qaamni arrabaa inni ol ka'u duuba arrabaa yoo tahu, [i]n wayita uumamuummoo qaamni arrabaa inni ol ka'u fuuldura arrabaati. [e] fi [o]n wayita uumaman ol ka'umsi arrabaa giddugaleessa taha. [e]n wayita uumamu qaamni arrabaa kan giddugaleessa tahu fuuldura araabaa yoo tahu, [o]n wayita uumamu ammoo qaamni arrabaa kan bakka giddugaleessa qabatu duuba arrabaati. Dubbachiiftuu [a]n wayita sagaleessamu qixxelamaan arrabaa gad bu'a.

Dubbachiiftonni hidhii naannessiisani [u] fi [o] qofa. Dubbachiiftonni warri hafan hundi wayita sagaleessaman hidhii hinnaanneessiisan. Sosso'ina aarrabaafi qaama arrabaa irratti bu'uureffachuun dubbachiiftota AO gabateetiin kutaa dhufu keessatti ilaalla.

Gaaffilee Boqonnichaa

1. Qaamni sagalee dubbii uuman maalfa'i?
2. Bakka itti sagaleewwan AO uumaman tarreessi.
3. Haala itti sagaleewwan AO uumaman tarreessi.
4. Tajaajilli dibbee sagalee maali?
5. AO keessatti dubbifamtoonni ergisaa kam fa'i?
6. AO keessa dubbachiiftoonni haal kamiin akka uumaman ibsi.
7. Hudhaan akka dubbifamtuu tokkootti ilaalamaa? Maaliif?
8. Fakkii qaama sagalee dubbii kaasiitii maqaa isaanii barreessi.
9. Gabatee sagaleewwan AO kaasiitii sagaleewwan keessatti guutii barreessi.
10. Sagalee AO keessa jiru kan Afaan gara biroo ati beektu tokko keessa hinjirre ibsi.
11. Sagalee Afaan gara biroo ati beektu tokko keessa jiru, garuu kan AO keessa hinjirre tokko ibsi.
12. Sagaleewwan AO keessas Afaan gara biroo ati beektu tokko keessa jiran ibsi.

Boqonnaa 3

Xindhamsaga

Qabiyyee

- Addeessa Dubbifamtootaa
- Addeessa Dubbachiiftotaa
- Dhamsaga
- Firsaga
- Adeemsa Dhamsagaa
- Birsaga

Hayyoonni sagaleewwan dubbii AO addeessaniiru(Griegenow-Mewis, 2001; Owens, 1985; Wako, 1981). Kutaan kun 2.1. keessatti addeessa dubbifamtootaa dhiyeessa. Akkasumas faca’insa, jabinaafi irra butaa ibsa. Kana malees dham-sagaafi firsaga irratti ibsa kenna. Kutaa 2.2. keessatti dubbachiiftota addeessa. Dubbachiiftonni amaloota adda addaan, laafinaa, dheerinaafi faca’insaan ni’ibsamu. Kutaa 2.3. keessatti adeemsa dhamsagaa garagaraa dhiyeessa.

3.1 Addeessa Dubbifamtootaa

Kutaa kana keessatti ibsa dubbifamtuu, addeessa dubbifamtuu cimdii tokko, ibsa irra butaa, ibsa faca'insa dubbifamtuu, ibsa dhamsagaafi firsagaafi ibsa jabina dubbifamtuu dhiyeessina.

Ibsi dubbifamtotaa bakka, haalaafi dibbee sagaleerratti bu'uureffata. Fakkeenyonni sagaleewwan jalatti eeraman, sagalichi jalqaba, gidduufi dhuma jechaatti argamuu isaa mirkaneessu. Akka waliigalaatti garuu dubbifamtoonni AO heddumminnaan dhuma jechaarratti hinargamani.

AO sagaleewwan 58 qaba. Kanneen keessaa sagaleewwan 48 dubbifamtoota dha. Sagaleewwan 10 ammoo dubbachiiftota. Dubbifamtoota keessaa 28 sagaleewwan lafaanii barreeffamn.

Gabatee 3.1: Dubbifamtoota AO Jabaatanii Barreeffaman

Haala	Hidhlamee	Hidhirgee	Irgee	Laagee	Harsassee	Qoonqoo
Cufaa	bb pp		dd tt xx		gg kk qq	
Lootuu		vv ff	zz ss			
Rigataa				jj cc		
Funyee		nn				
Maddee		ll				
Rom'aa		rr				
G.D.	ww			yy		

3.1. Addeessa Dubbifamtootaa

Sagaleewwan 20 ammoo jabaatanii barreeffamu. Sagaleewwan 7 dachaa waan ta'aniif akka sirna barreessuu AOtti jabaatanii hinbarreeffaman. Akkasumas hudhaafi /h/n jabaatanii hinbarreeffaman.

Gabatee 3.2: Dubbifamtoota AO Laafanii Barreeffaman

Haala	Hidhlamee	Hidhirgee	Irgee	Laagee	Harsassee	Qoonqoo
Cufaa	b p ph		d t x dh		g k q	,
Lootuu		v f	z s ts	zy sh		h
Rigataa				j ch c		
Funyee			n	ny		
Maddee			l			
Rom'aa			r			
G.D.	w			y		

Addeessi dubbifamtotaa bakka, haalaafi dibbee sagaleerratti bu'uureffata. Fakkeenyonni sagaleewwan jalatti eeraman, sagalichi jalqaba, gidduufi dhuma jechaatti argamuu isaa mirkaneessu. Akka waliigalaatti garuu dubbifamtoonni AO heddumminnaan dhuma jechaarratti hinargamani.

- p Mitxiixaa, hidhlamee, cufaa. Sagalee ergisaati. Badaa hinargamu. Fkn, poolisii-jalqaba jechaarratti argama; olompikii-gidduu jechaarratti argama
- b Xiixaa, hidhlamee, cufaa. Fkn, bani-jalqaba jechaarratti; gobaa-gidduu jechaarratti; gobbaa-gidduu jechaarratti jabaatee argama.

BOQONNAA 3. XINDHAMSAGA

- ph Hidhlamee, dhootuu, cufaa. Fkn,phaphaasii- jalqaba jechaarratti; haphii- gidduu jechaarratti; hoph jedhe- dhuma jechaarratti argama.
- m Xiixaa, hidhlamee, funyee. Fkn, mana- jalqaba jechaarratti; lama- gidduu jechaarratti; lammii- jabaatee argama.
- w xiixaa, hidhlamee, gamduubee. Fkn, waaqa- jalqaba jechaarratti; gawuu- gidduu jechaarratti; gowwaa- jabaatee argama.
- t xiixaa, irgee, cufaa. Fkn,tokko- jalqaba jechaarratti; atoo- gidduu jechaarratti; kotte-jabaatee argama.
- d xiixaa, irgee, cufaa. Fkn, daree- jalqaba jechaarratti; raada- gidduu jechaarratti; guddaa-jabaatee argama.
- x Dhootuu, irgee, cufaa. Fkn, xurii- jalqaba jechaarratti; ixaa- gidduu jechaarratti; maxxannee- jabaatee argama.
- dh Gad dhootuu, irgee, cufaa. Fkn, dhaqi- jalqaba jechaarratti; hoodhu- gidduu jechaarratti; hodhi- jabaatee argama.
- f mitxiixaa, hidhilkee, lootuu. Fkn,fufaa- jalqaba jechaarratti; lafa- gidduu jechaarratti; of laaffise- jabaatee argama.
- v Xiixaa, hidhilkee, lootuu, hinjabaatu. Sagalee ergisaati. Fkn, vidiyoo- jalqaba jechaarratti; televizyinii- gidduu jechaarratti argama.
- s Mitixiixaa, irgee, lootuu. Fkn,seene- jalqaba jechaarratti; isa- gidduu jechaarratti; keessa- jabaatee argama.
- z Xiixaa, irgee, lootuu. Sagalee ergisaati. Fkn,zayituuna- jalqaba jechaarratti; muuzii- gidduu jechaarratti argama.
- ts Dhootuu, irgee, lootuu. Fkn, Tsahay -jalqaba jechaarratti argama.
- n Xiixaa, irgee, funyee. Fkn, nama- jalqaba; mana- gidduu jechaarratti; ganna- jabaatee argama.

- r Xiixaa, irgee, rom'aa. Fkn, rooba- jalqaba; moora- gidduu jechaarratti; irra- jabaatee argama.
- l Xiixaa, irgee, maddee. Fkn, lama- jalqaba; mala- gidduu jechaarratti; mulluu- jabaatee argama.
- sh Qooqa dhabeessa, laagee, lootuu. Fkn, shaashii- jalqaba; bishaan- gidduu jechaarratti; bishii- jabaatee argama.
- zy Xiixaa, laagee, lootuu. Sagalee ergisaati. Badaa hinargamu. Fkn, televizyini- gidduu jechaarratti argama.
- ny Xiixaa, laagee, funyee. Fkn, nyaate- jalqaba; keenya- gidduu jechaarratti; funyaan-dhuma jechaarratti argama.
- j Xiixaa, laagee, rigataa. Fkn, joore- jalqaba; majii- gidduu jechaarratti; gamoojjii- jabaatee mul'ata.
- ch Mitxiixaa, laagee, rigataa. Fkn, bilcheessi- gidduufi bachoo- jabaatee mul'ata.
- c Dhootuu, laagee, rigataa. Fkn, caalaa- jalqaba; leenca- gidduu jechaarratti; loccuu- jabaatee mul'ata.
- y Xiixaa, harsassee, cufaa. Fkn, yoom- jalqaba; bayeessa- gidduu jechaarratti; biyya- jabaatee argama.
- k Xiixaa, harsassee, cufaa. Fkn, koree- jalqaba; ilkaan- gidduu- jechaarratti; lukkuu- jabaatee mul'ata.
- g xiixaa, harsassee, cufaa. Fkn, gadaa- jalqaba; muguu- gidduu jechaarratti; moggaa- jabaatee argama.
- q Dhootuu, harsassee, cufaa. Fkn, qaawwa- jalqaba; loqoda- gidduu jechaarratti; baaqqee- jabaatee argama.
- ' Mitxiixaa, qoonqoo, cufaa. Darbee darbee jabaata. Fkn, re'ee- gidduu; o''e- jabaatee mul'ata.
- h Qooqa dhabeessa, qoonqoo, lootuu. Sagaleen kun hinjabaatu. Fkn, harmee- jalqaba; baha- gidduu jechaarratti mul'ata.

3.1.1 Cimdii Dhamsagaa

Akka qajeelfamaatti, sagaaleewwan cimdii tokko tartiiba qubee walfakkaatu keessatti bakk waljijjiiranii/ walmorkatanii yoo addaddummaa hiikaa fidan cimdii tokko jedhamu. Cimdii kana keessattis sagaleewwan kunneen adda adda ta'anii addaddummaa hiikaa waan fidaniifis dhamsaga jedhamu. Kaayyoon fakkeenya jechoota armaan gadiis sagaleewwan AO dhamsagoota ta'uu isaanii addeessuudhafi mirkaneessuudha. Addaddummaan sagaleewwan kanneenis bakka ykn haala sagaleen uumamu ta'uu danda'a. Akkasumas addaddummaan haala dibbee sagalee (xiixaa ykn miti xiixaa ta'uun) addaddummaa hiikaa fiduu danda'a. Sagaleewwan cimdii tokko AO keessaa kanneen armaan gadii isaan muraasa.

- /m,b/ fkn, malaa– Dhullaan malaa qaba; balaa– Balaa adda addaarraa of eeguun gaariidha.
- /t,d/ fkn, teesse– Isheen eessa teesse? deesse– Isheen maal deesse?
- /d,dh/ fkn,haada –Inni mataa haada; haadha –Inni haadha qaba.
- /k,g/ fkn, kore - Gurbaan muka kore; gore - Gurbaan gara kee gore.
- /g,q/ fkn, gara - Nuti gara manaa deemna; qara - Haaduun kun qara hinqabu.
- /l,m/ fkn, gama - Tulluu gama manni jira; gala - Inni yeroon manatti gala.
- /r,dh/ fkn, roobe - Halkan edaa cabbii roobe; dhoobe - Inni dhoqqee mukatti dhoobe.
- /w,d/ fkn, waasii - Namni hidhame waasii waamee ba'a; daasii - Daasiin mana biratti ijaarama.
- /y,g/ fkn, yaraa - Gaariifi yaraa adda baafachuun sirriidha; garaa - Kan garaa garaan haa beeku jedhu.
- /m,g/ fkn, maraa - Maraa wadaroo lafa kaa'i; garaa - Kan garaa garaan haa beeku jedhi.

- /j,d/ fkn, jiruu - Jiruu fi amatii hintuffatan jedhu; diruu - Lookoo mukatti diruu-n gaariidha.
- /f,j/ fkn, fira - Namni namaaf fira; jira - Uummanni haala gaarii keessa jira.
- /ny,n/ fkn, nyaate - Inni ciree nyaate; naate - Ati garuu maaliif naate?
- /c,t/ fkn, baacaa - Inni baacaa abbaa qarshiiti; baataa - Fardi kun collee, kunammoo baataa dha.
- /sh,d/ fkn, shaamaa - Shaamaa uffachuun dur hafe; daamaa - Daamaa taphachuun gaariidha.
- /z,w/ fkn, zayitii - Zayitii nyaataa eessaa bitattu? wayitii - AO torbanitti wayitii meeqa barattu?;
- /p,q/ fkn, poostaa - Xalayaa poostaa keessa kaa'u; qoosxaa- Qoosxaa nyaachuun fayyaaf gaariidha.
- /h,l/ fkn, haphee - Laaftoon haphee qaba; laphee - Lapheen qaama namaa keessaa tokko.
- /r,f/ fkn, haruu - Lafa haruu-n qulqulleessuuf; hafuu - Beellama hafuu-n safuudha.
- /x,d/ fkn, fixe - Abbaltiikoo hojjedhee fixe; fide - Qarshii hamma kana eessaa fide?
- /' ,f/ fkn, oo'e - Oo'e jechuun gadoode jechuudha; oofe - Horii eessatti oofe?
- /t,l/ fkn, gatii - Gatii-n nyaataa dabaleera; galii - Oomihsarraa garuu galii-n hindaballe.

3.1.2 Irra Buta

Irra buta jechuun walitti aananii dhufaatii dhamsagoota gosa adda addaa jechuudha. Dhaamsagoonni wayita waliin hiriiran aantee qabu. Keessumattuu dubbifamtoonni yeroo walitti aananii dhufan dursaafi itti aanaa qabu. AO keessatti irra

BOQONNAA 3. XINDHAMSAGA

---

butaan akaakuuwwan 64 qaba. Isaan keessaa 47 sagaleewwan funyee, maddeefi rom'aa jalqaba irra butaa taasisu(Lloret-Romanyach, 1988, p.20-21):

Gabatee 3.3: Faca'insa Irra Butaa

	k	b	g	q	f	s	m	n	ny	l	r	w	y
t	+	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	-	-
c	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
k	-	-	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	-
'	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+
b	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	-	-
d	-	+	+	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-
j	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-
g	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-
p	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-
x	-	-	-	-	-	-	+	+	-	+	+	-	-
ch	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-
q	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-
dh	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
f	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	-
s	+	+	-	+	+	-	+	+	-	+	+	-	-
sh	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-
m	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-
n	-	+	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-
r	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-

Gabatee 3.4: Fakkeenya 1 Irra Butaa

fakkeenya 1	fakkeenya 2	fakkeenya 3
beekta	alanfadha	salaksa
balaansoofii	abdii	inshilaala
abjuu	many'ee	obsa
alaltuu	diinagdee	baalca
dhana	halkan	qooqsa
bal'oo	doqna	tinjii (dangaa)
hordofaa	diftii	aangoo
arjaa	tafkii	firinxiixaa
arga	dafqa	hirphoo
baafsaa	hanqaaquu	qurxummii
afshaala	baay'ee	barcuma
albee	birqii	gamtaa
baaldii	afraasaa	dhim'uu
bumbee	salphaa	birmaduu
lamxii	agamsa	ulfa
handhuura	gamana	filsataa
gatanbara	elma	amartii
xannacha	burkutaa	balanballee
bir'aa	handaqii	arba

Hundee jechaa ilaalcha keessa galchinees yoo ilaalle, irra buta sagaleewwan laagee irratti daangaan jira. Isaanis: 1. Sagaleewwan /ny/ fi /y/ hudhaa isaanitti aanee dhufu waliin malee irra buta hin'uuman. 2. /sh/n sagalee kam faanayuu jalqaba irra butaa ta'ee hindhufu. 3. Sagaleewwan rigataa laagee irratti uumaman jalqaba irra butaa ta'anii hindhufan. Akkuma waliigalaatti sagaleewwan rigataa laagee irratti uumaman sagalee kamiinuu hordofamanii irra butaa hin'uuman yoo hudhaa ta'e malee (Lloret-Romanyach, 1988, p.20).

Akkasumas, irra buta jiran keessaa fC (sagaleen /f/ dura dhuftee jechuudha) heddumminaan mul'ata. Garuu sC (dhamsagni /s/ dura dhuftee jechuudha) jechoota ergisaa keessatti argama, Fkn, maskootii (foddaa), masgiida, bataskaana.

BOQONNAA 3. XINDHAMSAGA

Irra butawwan armaan gadiis hundee keessatti akka garaa hinargaman:

- kt , makte (-te n fufiidha malee hundee miti)
- ks , salakse (-se n fufiidha malee hundee miti)
- qs , qooqse (-se n fufiidha malee hundee miti)
- qn , waaqni (-ni n fufiidha malee hundee miti)
- bs ,c abse (-se n fufiidha malee hundee miti)
- bd , dhabde (-de n fufiidha malee hundee miti)
- bj , abjuu
- gd , dugda
- gn , lugna (Lloret, 1988: 23)

3.1.3 Dhamsagootaafi Firsagoota

Dhamsagni tokko akaakuwwan sagaleewwan lama ykn lamaa ol qabaachuu danda'a. Akaakuwwan sagaleewwan kunneen firsga dhamsagichaati. Dhamsaguma tokkotu sagalee gara biraa fakkaate bakka adda addatti dhugooma. Fakkeenya firsagootaa mursaa isaanii akka armaan gadiitti addeessina.

- [ŋ] qooqa qabeessa, hidhlamee, funyee. Jecha keessatti /n/n sagalee /f/ dursee yoo dhufe [ŋ] ta'ee mul'ata; Fkn, [go[ŋ]faa] , gonfaa. Kanaaf [ŋ] n firsaga dhamsaga /n/ ti.
- [ŋ] qooqa qabeessa, irgee, funyee. Jecha keessatti /n /n , /k /,/g/ ykn /k' / (q) dursee yoo dhufe [ŋ] ta'ee mul'ata; Fkn, [ma[ŋ]kuusa], mankuusa. Kanaaf [ŋ]n firsaga dhamsaga /n/ti.
- [l] qooqa qabeessa, irgee, maddee. [l] Jecha keessatti /n/n sagalee /l/ dursee yoo dhufe [l] ta'ee mul'ata; Fkn, [hillixu], . Kanaaf [l] firsaga dhamsaga /n/ti.

- [r] qooqa qabeessa, irgee, rom'aa. Jecha keessatti /n/ sagalee /r/dursee yoo dhufe [r] ta'ee mul'ata; Fkn, [hrrafu] , hinrafu. Kanaaf [r]n firsaga dham-saga /n/ ti. Walumaa galatti dhamsagni /n/ firsagoota adda addaa qaba jechuudha.
- [t] qooqa qabeessa, irgee, cufaa. Jecha keessatti /t/n sagalee /n/ dursee yoo dhufe [n] ta'ee mul'ata; Fkn,[rukunne] , rukutne. Kanaaf /firsaga / t/ti.
- [t^h] qooqa dhabeessa, afuura qabeessa, urge, cufaa. Jecha keessatti /t/n jalqaba jechaarra yoo dhufe afuura qa beessa ta'ee mul'ata; fkn. [[t^h]ure], ture. Kanaaf [t^h] n firsaga /t/ ti jechuudha.
- [k^h]qooqa qabeessa, afuura qabeessa, harsassee, cufaa. Jecha keessatti /k/n jalqabarra yoo dhufe afuura qabeessa ta'ee mul'ata; Fkn,[[k^h]utaa]. Kanaaf [k^h]n firsaga /k/ti jechuudha.
- [k'] ([q]) qooqa dhabeessa, harsassee, cufaa. Jecha keessatti /q/n sagalee [k] dursee yoo dhufe [k] ta'ee mul'ata; Fkn, [haksiise], haqsiise. Kanaaf [k]n firsaga dhamsaga /q/ ti jechuudha.

3.1.4 Jabeessuu

AO keessatti dubbifamtuu jabeessuun jijjiirraa hiikaa fida. Sababa kanaafis jabeenyi dubbifamtootaa dhamsaga jedhama. Dubbifamtoota jabeessuun kunis heddumminaan mul'ata. Kanaaf jabinnii dubbifamtootaa bu'uura AOTi. Haala kana ibsuuf fakkeeniyota armaan gadii haa ilaallu:

t: tt

- /baati/ Jiini yoom baati?

baatti Huummoon morma isheetti maal baatti?

b: bb

- /gaabii/ Gaabii uffachuun qorraaf gaariidha.
- /gaabbii/ Cubbuu dalaguun gaabbii fida.

g: gg

BOQONNAA 3. XINDHAMSAGA

– /gadi/ Manaa gadi lagatu jira.

– /gaddi/ Gaddi nama miidha.

l: ll

– /gala/ Bineensi daggala keessa gala.

– /galla/ Nuti garuu gamoo keessa galla.

r: rr

– /bare/ Inni konkolaataa ofuu yoom bare?

– /barre/ Nuti har’a wal barre.

d: dd

– /sagaduu/ Sagaduu-n gaariidha.

– /sagadduu/ Sagadduun nama sagadu jechuudha.

q: qq

– /baqe/ Dhadhaan aduutiin baqe.

– /baqqe/ Ani hamminan baqqe.

x: xx

– /fixe/ Ani hojiikoo fixe.

– /fixxe/ Atis abbaltiikee fixxe.

n: nn

– /gana, ganna/ - Maaltu ganna nama gana?

3.2 Addeessa Dubbachiiiftotaa

Dubbachiiftonni ta’umsa arrabaa, saaqa afaaniif amartaa’uu hidhii irratti hundaa’ani bakka adda addaatti qoqqoodamu. Ta’umsi arrabaa bakkeewwan sadiitti qoodama. Isaanis fuuldura, walakkaafi duuba jedhamu. Fuuldura jechuun dubbachiiftota fuuldura/fixee arrabaa irratti uumaman jechuudha. Akkasumas kanneen walakkaa arrabaa irratti uumamaniif duuba ykn hundee arrabaa irratti uumaman jiru (fakkii dubbachiiftotaa fuula 13 irraa ilaalaa).Karaa

3.2. Addeessa Dubbachiiiftotaa

saaqaa afaanii dubbachiiftonni bakkeewwan sadiitti qoodamu. Isaanis dubbachiiftota olii, dubbachiiftota gidduufi dubbachiiftota gadii jedhamu. Yeroo afaan xinnooshee saaqamu sagaleewwan uumaman dubbachiiftota olii, yeroo afaan giddugaleessaan saaqamu sagaleewwan uumaman dubbachiiftota gidduu, yeroo afaan sirriitti saaqamu sagaleewwan uumaman dubbachiiftota gadii jedhamu. Haala amartii hidhiitiin dubbachiiftonni bakka lamatti qoodamu. Isaanis dubbachiiftota amartaa'uufi kanneen hinamartoofne jedhamu. Dubbachiiiftonni AO kudhani; dhedheeroo shaniifi gaggabaaboo shan; isaanis fuuldura arrabaa, walakkaa arrabaafi duuba arrabaa irratti uumamu. Karaa sadarkaa banama afaanii sagaaleewwan olii, gidduufi gadii jedhamu. Sagaleewwan duubaa hundi amartii jedhamu.

Gabatee 3.5: Dubbachiiiftota Dhedheeroo AO

Afaan	Fuuldura	Walakkaa	Duuba
Ol	ii	-	uu
Gidduu	ee -	-	oo
Gad	-	aa	-

Gabatee 3.6: Dubbachiiiftota Gaggabaaboo AO

Afaan	Fuuldura	Walakkaa	Duuba
Ol	i	-	u
Gidduu	e -	-	o
Gad	-	a	-

i fuuldura, ol, gabaabaa, hin'amartaa'u. Fkn,ilkaan- jalqaba; bite- gidduu; biti-dhuma jechaarratti argama.

ii fuuldura, ol, dheeraa, hin'amartaa'u. Fkn, miira- gidduu; bultii- dhuma jechaarratti argama.

e fuuldura, gidduu, gabaabaa, hin'amartaa'u. Fkn, erbuu- jalqaba; bebbeeka-

BOQONNAA 3. XINDHAMSAGA

- gidduu; rafe- dhuma jechaarratti mul'ata.
- ee fuuldura, gidduu, dheeraa, hin'amartaa'u. Fkn, eebba- jalqaba; beela- gidduu; re'ee- dhuma jechaarratti argama.
- a gad, walakkaa, gabaabaa, hin'amartaa'u. Fkn, ana-jalqabaafi dhuma; mana- gidduufi dhuma jechaarratti mul'ata.
- aa gad, walakkaa, dheeraa, hin'amartaa'u. Fkn, aarii-jalqaba; maatii- gidduu; mataa- dhuma jechaarratti argama.
- u ol, duuba, gabaabaa, amartaa'aa. Fkn, ulfa- jalqaba; bultii- gidduu; rafu-dhuma jechaarratti argama.
- uu ol, duuba, dheeraa, amartaa'aa. Fkn, uumaa- jalqaba; buusa- gidduu; kaasuu dhuma jechaarratti argama.
- o gidduu, duuba, gabaabaa, amartaa'aa. Fkn, ol- jalqaba; boru- gidduu; Ganamo- dhuma jechaarratti argama.
- oo gidduu, duuba, , amartaa'aa. Fkn, booka- gidduu; lookoo- gidduufi dhuma jechaarratti argama.

3.2.1 Faca'insa Dubbachiftotaa

Akka dubbachiiftuun hundee jechaa keessatti faca'insa ol aanaa qabu /a/dha (Owens, 1985, p.17).

Gabatee 3.7: Faca'insa dubbachiftotaa

	a	e	i	o	u
a	+	+	+	-	+
e	+	-	-	-	+
i	+	-	+	-	-
o	-	-	-	+	+
u	+	-	-	-	-

Gabatee 3.8:

3.2.2 Walmorkii Dubbachiiiftotaa

Dubbachiiftoonni jecha tokko keessatti walmorkachuun addaddummaa hi-ikaa fidu. Kanaaf dhamsagoota ta'uu isaanii mirkaneeffanna. Dhimma kana fakkeeniyota armaan gadii irraa hubachuu dandeenya:

- /i/ fi /e/: Ati hojiikee **xumuri**; Inni hojiisaa **xumure**.
- /i/ fi /u/: **Yakki** gaarii miti; Isaan nama **yakku**.
- 3. /a/ fi /u/: Ogeessi nama **yaala**; Isaan nama **yaalu**.
- /o/ fi /a/: **Soba** dubbachuun gaarii mit; **Saba** kabajuun gaariidha.

Akkuma gabatee armaan oliirraa hubannutti /a/n hundee jechaa keessatti walfaana gala; fakkeenyaaf jecha **sagal**- jedhu fudhachuu dandeenya. Sagaleen /a/ akkasuma hundee jechaa keessatti sagalee /e/ faana argama; fakkeenyaaf, jecha **adeer**- jedhu ilaaluu dandeenya. Sagaleen /a/ hundee jechaa keessatti /o/ faana hin'argamu. Gabatee armaan olii haaluma kanaan qaaccessinee faca'insa dubbachiiftotaa baruu dandeenya.

3.3 Adeemsa Dhamsagaa

Adeemsa dhaamsagaa jechuun dhamsagni walitti makamee sagalee haaraa uumuu jechuudha. Dhamsagni tokko ollaa dhamsaga biroo yeroo galu ni-jijjiirama ykn nijjiira. Kana jechuun sagaleen tokko sagalee biroorra dhiib-baa geessisa ykn dhiibbaan irra ga'a. Adeemsi dhamsagaa akaakuu adda addaa qaba. Kutaa kana keessatti gosagaloomii, hidheessuu, laagessuu, harsasseessuu, amarteessuu, funyeessuu, qooqa fudhachuu, qooqa dhabuu, saaguu, waldarbuu (waljaafuu), haquu, algosagaloomuu, dheeressuu, ol kaa-suufi kkf ilaalla.

3.3.1 Gosagaloomii/Firoommii

Jechiifi jechi ykn fufiifi jechii yeroo walitti dhufani, daangaa walitti dhufeenyaa isaanii irratti jijjiiramni dhamsagaa ni'uumama. Jijjiirraa haala kanaan dhufu

keessaa inni tokko gosagaloomii jedhama. Gosagaloomiin sagaleen tokko sagalee isa ollaa isaa jiru akka fakkaatu godha. AO keessatti gosagaloomiin karaawwan mul'atan keessaa inni tokko maxxantun duraa inni dubbifamtuutiin dhaabbatu jecha dubbifamtuutiin calqabutti yeroo maxxanu. Akkasumas fufiin boodaa dubbifamtuutiin calqabu, jecha dubbifamtuutiin xumuramutti yeroo maxxanu gosagaloomiin ni argama. Fakkeenyaaf jecha hinlixnu jedhu wayta hillixnu jennee barreessinu sagaleen /n/ inni /hin/ keessatti argamu, sagalee /l/ isa /lix-/ keessa jiru wajjin wal fakkaate. Kunis gosagaloomii agarsiisa. Kana malees gosagaloomiin karaawwan adda addaa mul'ata. Isaaniinis kutaawwan armaan gadii keessatti hubatna. Akaakuuwwan gosagaloomii keessaa tokko gosagaloomii gardureeti. Gosagaloomii garduree kan jedhamu yeroo sagaleen tokko sagalee isatti aanee dhufe waliin walfakkaate ykn gara sagalee isatti aanee dhufetti jijjiiramudha. Fakkeenyaaf jecha /dugda/ jedhu haa ilaallu. Jecha kana keessatti sagaleen /g/ sagalee /d/ dursee dhufeera. Sagaleen /g/ kun gara sagalee isatti aanee dhufeetti, jechuun gara sagalee /d/tti gosagalooma; kanaaf jechi /dugda/ jedhu unki isaa jijjiiramee /dudda/ ta'ee dubbatama. Jecha /malaanmaltuu/ jedhus haa ilaallu. Jecha kana keessatti sagaleen /n/ fi /m/n walitti aananii dhufaniiru; sagaleen /n/ sagalee /m/ dursitee dhufteetti; sagaleen /m/ sagalee /m/ sagalee /n/tti aantee dhufteetti. Garuu sagaleen ollaa ishee irratti dhiibbaa geessifte sagalee /m/dha; sagaleen /n/ gara sagalee /m/tti jijjiiramteetti; kanaaf jechi /malaanmaltuu/ jedhu /malaammaltuu/ ta'ee mul'ateera. Karaa jecha gara biroo sagaleen /m/n laaftuu turte jabaattee /mm/ taatee mul'atteetti.

Gosagaloomiin garduree faallaa qaba. Faallaan gosagaloomii garduree, gosagaloomii garduubee jedhama. Gosagaloomii garduubee kan jedhamu wayita sagaleen tokko gara sagalee isa dursee dhufeetti gosagaloomudha. Fakkeenyaaf jecha /gallne/ jedhu haa ilaallu. Hundeen jecha kana /gal-/ kan jedhu. Hundee jecha kanaa irratti fufiin ramaddii tokkoffaa qeentee -ne wayita ida'amu jechi /gal-ne/ jedhu ijaarama. Yeroo kanatti sagaleen /l/ fi /n/ ollaa walii ta'uuf carraa argatu. Yeroo sagaleewwan kunneen walitti aananii dhufan sagaleen dura dhufte jechuun /l/n sagalee isheetti aantee dhufte jechuun /n/ irratti dhiibbaa geessifti; kanaaf sagaleen /n/ gara sagalee /l/tti jijjiiramti. Haaluma kanaan jechi /galne/ jedhu jecha /galle/ jedhu ta'ee

mul'ata jechuudha.

Akkasumas gosagaloommiiwwan guutuufi gamisaa jiru. Gosagaloomii guutuu kan jedhamu yeroo sagaleen gosagalomu sun gutumaa guutuutiin jijjiirame sagalee isatti aanee dhufe ykn sagalee isa dursee dhufe fakkaatudha. Fakkeenyonni gosagaloomii garduree fi gosagaloomii garduubee keessatti argaman gosagaloomii guutuu agarsiisuu danda'u. Fakkeenyaaf,

a. hinlixu→hillixu

b. hinrafu→hirrafu

c. hinwaamu→hiwwaamufi kkf ilaaluu dandeenya.

Kana malees gosagaloomiin gamisaa jira. Gosagaloomii gamisaa kan jedhamu sagaleen tokko sagalee isa dursee ykn sagalee isatti aanee dhufe waliin gutumaa guutuutti osoo hintahiin gamisaan yeroo wal fakkaatudha. Fakkeenyaaf gosagaloomii armaan gadii haa hubannu.

a. hinbadu→himbadu

b. hinbeekuu→himbeeku

c. hinciisu→hinyciisufi kkf.

Fakkeenya kanneen irraa gosagaloomii gamisaa hubachuu dandeenya. Sagaleen /n/ inni fufii duraa /hin-/ keessatti argamu gara /m/ fi /ny/ tti jijjiirameera malee gutumaan guutuutti gara /b/ fi /c/ tti hinjijjiiramne.

Kanatti aansinee gad fageenyaan wayita ilaallu, hidheessuu, laages-suu, harsasseessuu, amarteessuu, funyeessuu, qooqa fudhachuufi qooqa dhabuun akaakuuwwan gosagaloomii beekamani. Qabxiiwwan kanneenis akka armaan gadiitti tokko tokkoon ilaalla.

Hidheessuu

Sagaleen bakki uumamsisaa hidhii hintaane ollaa sagalee hidhii irratti uumamu galee amala hidhi yoo fudhate hidheessuu jedhame waamama. Fakkeenyaaf,

a. /hinbeeku/ = [himbeeku]

b. /isinfaa/ = [isinfaa]fi kkf.

BOQONNAA 3. XINDHAMSAGA

Akka (a) irratti hubannu sagaleen /n/ ollaa sagalle /m/ waan dhufteef gara sagalee /m/tti jijjiiramte. Kana jechuun sagaleen /n/ bakka uumamsaa ishee irgee irraa gara hidhi lameetti jijjiirratte jechuudha. Akkasumas akka (b) irraa hubannutti sagaleen /n/ irgee ta'uu dhiiftee sagalee hidh-illkee taa-teetti; sababni isaas ollaa sagalee /f/ waan dhufteef. Adeemsa dhamsagaa akka kanneeni seera dhamsagaan agarsiisuun nidandahama.

a. /n/ → [m] / - /b/

b. /n/ → [ŋ] / - /f/

Odeeffannoowwan seera dhamsagaa irraa argman sadii: sagalee adeemsa dhamsagaan tuqamu, jijjiirraa sagalee mul'atuuf bakka itti jijjiirraan kun mul'atu. Akka (a) irratti mul'atu kana /n/n sagalee isa adeemsa dhamsagaan tuqamu. Mallattoon → kun kallatti jijjiirama sagalee agarsiisa. Kana jechuunis sagaleen /n/ gara firsaga[m] tti jijjiiramteetti jechuudha. Mallattoon [ ] jedhu odeeffannoo lammafaadha; innis jijjirama sagalee agarsiisa. Mallattoon / kun naannoo jijjiiramni sagalee itti mul'ate agarsiisa. Karaa jecha gara biroo /n/ n gara [m] tti kan jijjiiramte wayita sagalee /b/ dursitee dhufu jechuudha. Akkasumas (b)n haaluma walfakkaatu agarsiisa, sagaleen /n/ wayita /f/ dursitee dhufu gara firsaga [ŋ]tti jijjiiramti jechuudha.

Laagessuu

Laagessuun, dubbifamaan tokko dubbachiiftota /i/ fi /e/ dursee dhufuun amala laagaa wayita argatu uumama ykn mul'ata. Adeemsa dhamsagaa akaakuu kanaa akka armaan gadiitti ilaalla:

a. /leemmana/ = [l^jee^jmana]

b. /mootii/ = [moot^jii]

c. /re'ee/ = [r^je'^jee]

Akkuma fakkeenya armaan oliirratti mul'atutti dubbifamtoonni kanneen dubbachiiftota /e/ fi /i/ dursanii dhufan amala laageffamuu argataniiru. Amalli laageffamuu kunis mataa dubbifamtuu sana irratti mallattoo "j" barreessuun agarsiifama. Adeemsa laagessuu kana seera dhamsagaan agarsiisuu nidandeenya:

- a. /t/ → [tʰ]/-/i/
- b. /r/ → [rʰ]/-/e/

Akka seerri armaan olii irratti eerame ibsuti sagaleen /t/ fi /r/ n dubbachiiftota /i/ fi /e/ tiin dursanii waan dufaniif amala laagessamuu argataniiru.

Harsasseessuu

Sagaleen harsassee irratti hinuumamne tokko ollaa sagalee harsassee galuun amala harsassee wayita fudhatu harsasseessuu jedhama.

- a. /k'oonk'oo/ = [k'oonk'oo]
- b. /manguddoo/ = [mangddoo]
- c. /gaangee/ = [gaangee]
- d. /sangaa/ = [sangaa]

Akka fakkeeniyota armaan olii irraa hubanutti /n/ n ollaa sagaleewwan harsassee galuun amala harsassee fudhateetti. Adeemsa kanas seeraan akka armaan gadiitti kaa'uu dandeenya:

/n/ → [ŋ]/-/k'(g)/

Amarteessuu

Dubbifamtoonni sagaleewwan dubbachiiftota boodaa dursanii dhufan amala amartaa'uu dubbachiiftota kanneen irraa argatu.

- a. /bona/ → [b^wona]
- b. /kuta/ → [k^wutaa]

Akkuma armaan olitti mul'atetti /k/ n wayita /u/ tiin dursee dhufu ni'amartaa'a. /k/n wayita amartaa'u /w/n mataa /k/ irratti barreeffamti. Haala kanaan /kuta/ inni sarara lama gidduutti barreeffame jecha nuti dubbachuuf kaane. Inni ammoo hammattuu keessatti barreeffame, jechuunis, [k^wutaa] waan nuti qabatamaan sagaleessine. Akkasumas (b) nis haaluma (a) waliin wal fakkaata. Fakkeeniyota kannenis akka armaan gadiitti seera dhamsagaan agarsiisuu dandeenya:

BOQONNAA 3. XINDHAMSAGA

- a. /k/ → [k^w] / - /u/
- b. /b/ → [b^w] / - /o/

Akka (a) fi (b) irratti mul'atutti /k/n wayita dubbachiiftuu /u/ dursee dhufu gara [k^w] tti geeddarama; /b/n wayita dubbachiiftuu /o/ dursee argamu gara sagalee [b^w]tti jijjiirama.

Funyeessuu

Dubbachiiftonni hundi wayita ollaa sagaleewwan funyee dhufan, ollaa isaanii irraa amala funyee argatu. Fakkeenyaaf,

- a. /ana/ → [anā]
- b. / muka/ → [mūka]

Akkuma armaan ol irratti mul'atutti dubbachiiftonni ollaaa sagaleewwan funyee galan nifunyeeffamu. Amalli funyeeffamuu kunis sarara daddabduu mataa dubbachiiftuu funyeeffamte irra kaa'uun agarsiifamti. Haalli kunis seera dhamsagaatiin taa'uu mala:

- a. /a/ → [ā] //n/-
- b. /u/ → [ū] / /m/-

Dubbachiiftuu /a/n sagalee funyeetti aantee dhuftee amala funye argachuu ishee, akkasumas dubbachiiftuu /u/n sagalee funyee /m/tti aantee dhuftee amala funee argachuu ishee (a) fi (b) irraa hubachuu dandeenya.

Qooqa Fudhachuu

Sagaleen qooqa dhabeessi tokko ollaa sagalee qooqa qabeessaa galee wayita qooqa argatu adeemsisaa qooqa fudhachuu jedhama.

- a. /gat-na/ → [gan-na]
- b. /dhg-te/ → [dhug-de]

Sagaleen /t/ qooqa dhabeessa. Sagaleen kun ollaa sagalee qooqa qabeessa wayita galetti qooqa argata ykn qooqa itti aanee wayita dhufu sagalee qooqa qabeessa ta'a jechuudha.

Qooqadhabuu

Sagaleen qooqa qabeessa ta'e tokko ollaa sagalee qooqa dhabeessa ta'ee galee qooqa dhabeessa ta'a. Fakkeenya,

- a. /fiigse/ → [fiikse]
- b. /diigse/ → [diikse] (dhiigse/dhiikse)
- c. /hinseenu/ → [hisseenu]

Akka (a)fi (b) irratti hubatamutti dhamsagni /g/ gara [k]tti, (c) irrattammoo /n/n gara sagalee [s]tti jijjiramaniiru. Fakkeenyota kanneeniif seera dhamsagaa akka armaan gadiitti keenya:

/qooqa qabeessa/ → [qooqa dhabeessa] /– qooqa dhabeessa

Saaguu

Saaguu jechuun dubbifamtoota sadii ta'anii walitti aananii dhufanii irrabuta uumanii gidduu, dubbachiiftuu galshuu ykn dubbachiiftota lama ol ta'nii walitti aananii dhufan gidduu hudhaa galchuudha. Akkuma beekamutti dubbifamtoonni sadii walitti aananii dhufun seera AO keessatti hinhayyamamu. Akkasumas irra butaan calqabaaf dhuma jechaa irratti hinbeekamu. Haalonni kunneen yeroo nama quunnaman garuu, dubbachiiftuu saaguudhan haala dhibsiisaa tahe sana furuun nidandahama. Fakkeenyaaf jecha /argine/ jedhu fudhannee haa ilaallu:

- a. arg + ne -i- arg-i-ne
- b. jibb + ne -i- jib-i-ne
- c. dhoks + ne -i- dhoks-i-ne

Hundeen jecha /argine/ jedhuu arg- dha. Hundee jecha kanaarratti fufiin ramaddii tokkoffaa hedduu -ne wayita ida'amtuu jechi /argne/ jedhu ijaarama. Haa ta'u malee jechi /argne/ jedhu dubbifamtoota sadii waan walitti aansee fideef AO keessatti seermaleedha. Seera dabe kana sirreessuu sagaleen [i] gidduu saagamte. Haala kanaan jechi /arg-i-ne/ jedhu ijaarame. Jecha /dhoksine/ jedhuus haaluma wal fakkaatuun qaaceffama.

Akka hayyoonni AO jedhanitti, walumaagalan saaguun seerota sadii qaba(Owens, 1985). Isaanis:

BOQONNAA 3. XINDHAMSAGA

---

1. Dubbifamtoonni sadii walitti aananii dhufaniiran keessaa dubbifamtuun lammaffaa /l/ ykn /r/ yoo taatee, sagaan dubbachiiftuu /a/dha. Fkn,
  - a. kofl-te=kofalte
  - b. kofl+siis=kofalsiis
  - c. dabr+tan=dabartan
  - d. dubr+tii=dubartii

Filannoo gara biroon ammoo waljaafuu fi /i/ saaguudha. Fkn,

- a. kolfite
  - b. kolfisiise
  - c. dabritan
2. Seerri sagaa inni lammaffaa akksi jedha: dubbifamtoota sadii walitti aananii dhufanii jiran keessaa dubbifamtuun inni lammaffaa /l/ ykn /r/ miti yoo ta'e /i/tu saagama. Fkn,
  - a. gudd + s= guddis
  - b. cabs + ta= cabsita
  - c. sirb + te= sirbite
  - d. tiss + te= tissite
3. Dubbachiftonni lamaa ol yoo walitti aananii dhufaniiru ta'e hudhaatu saagama. Fkn,
  - a. ani + ifa= ni'ifa;
  - b. ni + ilaala= ni'ilaala;
  - c. ni + aara= ni'aarafi kkf.

Waldabruu/Waljaafuu

Waldarbuu/waljaafuu jechuun akkuma maqaan isaa himutti qubee wald-abarsanii dubbachuu ykn barreessuudha. Fakkeenyaaf,

- a. afraffaa → arfaffaa
- b. darbaa → dabraa
- c. salgaaffaa → saglaaffaa
- d. qabarichoo → qarabichoo

Aramaan olitti sagaleewwan /r/ fi /f/n; /g/ fi /l/n; /b/ fi /r/n akkasumas /q/ fi /r/n bakka walijjiiraniiru. Bakka waljijjiiruun sagaleewwanii kunis

waljaafuu jedhama. Sagaleewwan wal irraa fagoo jiraatanii jecha tokko ijaaranillee haaluma kanaan bakka waljijjiiruu dandahu. Dabalataan fakkeenya armaan gadii haa ilaallu:

- a. jaldeessa → daljeessa
- b. qamalee → qalamee
- c. arge → agre

Fakkeenya armaan olii (a) irratti /j/ fi /d/ gidduu sagaleewwan lama jiru. Haa ta'u malee /j/ fi /d/ n bakka wal jijjiiraniiru; (b) irratti ammoo /m/ fi /l/ gidduu qubee tokko qofaatu jira; isaansi bakka waljijjiiraniiru; (c) irratti /r/ fi /g/ n bakka waljijjiiraniiru.

Haquu

Haquu jechuun adeemsa dhamsagaa keessatti sagalee tokko jecha keessaa baasuu ykn gatuu jechuudha. AO keessatti haquun dubbifamtoota irras dubbachiiftota irras gaha. Fakkeenyaaf lakkoofsa /afur/ fi /sagal/ irratti fufiin boodaa /-affaa/ yeroo ida'amu dubbachiiftonni badan jiru. Fakkeenyaaf, jecha /nama/ jedhutti fufiin -oota wayita ida'amu jecha /nama/ jedhurraa dubbachiiftuun boodaa /a/ haqamti. Haala kanaan jechi /nam-oota/ jedhu ijaarama.

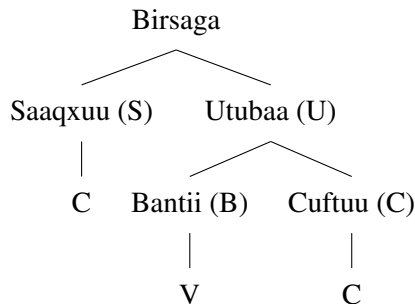
Algosagaloomuu

Algosagaloomuun faallaa gosagaloomuuti. Gosagaloomuun sagaleen ollaa fakkaachuu yoo ta'u, algosagaloomuun ammoo ollaa irraa adda ta'uudha. Algosagaloomuun karaalee adda addaa mul'ata. Karaan tokko, fufiin boodaa inni dubbachiiftuu dheeraa qabu jirma jechaa isa dubbachiiftuu dheeraa qabu irratti yeroo maxxanuu dubbachiiftuu dheeraa sana gabaabsa; wal-faana hindheeratan. Fakkeenyaaf nam- irratti -ootan yeroo ida'amu namoota taha. Jirmi jechaa nam- jedhu waan dubbachiiftuu gabaabduu qabuuf -oota fufii sagalee dheeraa qabu fudhata. Haaluma kanaan cab- irratti -siise yoo idaane cabsiise taha. Jirma jechaa sagalee dheeraa qabu irratti garuu

adeemsi kun jijjiiramee algosagaloomii agarsiisa. Fakkeenyaaf fufii heddumminaa -oota jedhu haa ilaallu. Fufiin kun kan inni maxxanu hundee jechaa dubbachiiftuu gabaabduu qabdu irratti. Fakkeenyaaf hundeen jechaa nam- dubbachiiftuu gabaabduu qabdi kanaaf fufiin heddumminaa dubbachiiftuu dheeraa qabu jechuun -ootan itti fufame. Garuu hundeen jechaa dubbachiiftuu dheertuu qabdi yoo ta'e kan fufamu fufii heddumminaa isa dubbachiiftuu gabaabduu qabu, jechuun -otadha. Fakkeenyaaf jecha /hoolaa/ jedhu irratti kan fufamu -otadha.

3.3.2 Caasaa Birsaga

Caasaan birsagaa qaamota sadii qaba. Isaanis saaqxuu, utubaafi cuftuu jedhamu. Saaqxuun birsaga keessatti dubbifamtuu jalqaba dhuftudha. Utubaan bantii ykn dubbachiiftuu saaqxuutti aantee dhuftu qaba. Cuftuun dubbifamtuu dhuma birsagaa dhuftudha. AO keessatti bakki saaqxuu sagalee dubbifamtuu tokkoon guutama. Dubbifamtoonni lama bakka saaqxuu galuun dhorkaadha. Caasaa birsagaa keessa yoo dubbifamtuun hinjiraanne garuu bakkichi duwwaa ta'uu danda'a. Bakki bantii garuu duwwaa ta'uu hindanda'u. Bakki bantii dubbachiiftuu tokkoon ykn dubbachiiftota lamaan guutamuu qaba. Bakki cufaa dubbifamtuu tokkoon guutama; yoo dubbifamtuu hinqabu ta'e bakkichi duwwaa ta'uu danda'a; garuu dubbifamtoota lamaan guutamuu hindanda'u. AO keessatti caasaan birsagaa inni guddaan isa bakka saaqxuu dubbifamtuu tokko, bakka bantii dubbachiiftota lamaafi bakka cuftuu dubbifamtuu tokko qabudha.

Akaakuuwwan caasaa birsagaa AO hayyoota gara garaan qaacceeffamera(Addunya, 2018; Griefenow-Mewis, 2001; Gragg, 1976). Keessumattuu Owns fi Griefenow-Mewis qorannoo xinqooqaan sadarkaa idil adunyaatti beekamtii ol aanaa qabu; lamaan isaaniyyuu caasluga AO irratti qorannoo taasisanii kitaabilee isaanii dhiyeessaniiru. Akka hayyoonnii tokko tokko jedhanitti(Griefenow-Mewis, 2001, p.21) AO keessa birsagni dubbachiiftuutiin jalqabamu hinjiru. Fakkeenyaaf jechoota iriyaa, antuuta, angafa fi kkf wayita sagaleessinu /h/ dura fidna; yoo /h/ dhiifnemmmoo hudhaa dura fidna. Dura dhufaatiin hudhaa garuu nama meeshaafi gurraan adda baafachuu irratti leenjii qabuun adda baafama. Hayyoonni hedduun yaada kana deeggaru. Kanaaf nutis caasaa birsagaa AO keessatti jechi dubbachiiftuutiin jalqabu hinjiru jenna (Garuu seera qubee AO keessatti jechi kamuu hudhaatiin hinjalqabu). Karaa gara biroo ammoo jechuma keessattillee /h/ fi hudhaan bakka waljijjiranii dhufu. Fakkeenyaaf, jechoota dandaha/danda'a; dhagahe/ dhaga'e jedhan hubachuu dandeenya(Griefenow-Mewis, 2001).

Kana malees qaaccessa birsagaa keessatti sagaleen jabaateru tokko bakka lamatti qoodama; sagaleen dheerateeru garuu lamatti hinqoodamu; irra butaan bakka lamatti qoodama(Griefenow-Mewis, 2001).

1. ?V (saaqxuu hudhaafi dubbachiiftuu tokko)

a-na

i-sa

2. ?VV (Saaqxuu hudhaafi sagalee dheeraa)

ee-boo

aa-ra

3. CV (saaqxuufi dubbachiiftuu tokko)

ma-na

la-ma

4. ?VC (saaqxuu hudhaafi dubbachiituu tokkoof cufaa)

ol

of

5. CVC (saaqxuu, bakka utubaa dubbachiiftuu tokkoofi cufaa)

gad-da

gam-na

BOQONNAA 3. XINDHAMSAGA

---

6. CVVC (saaqxuu, sagalee dheeraafi cufaa)
maal
kaan
7. ?VVC (saaqxuu hudhaa, sagalee dheeraafi cufaa)
8. CVV (saaqxuufi bakka utubaa sagalee dheeraa)
boo-kee
laa-faa

Fakkeeniyota saddettan kanneen yoo walitti cuunfine akaakuu caasaa birsagaa afur qofa arganna. AO keessa caasaa birsagaa CV, CVV, CVC fi CVVC tu jiru; jechi hoboombolleetti jedhus hunda isaanii of keessaa qaba (Griefenow-Mewis, 2001, pp.21-22). Looga Hararitti caasaaleen birsagaa armaan gadii hundee jechaa uumuf tajaajilu (Owens, 1985).

1. CVC= nam- (nama)
2. VC=if (looga biraatti of)
3. VCC=add (adda)
4. VVC=uum (uume)
5. CVVCC=moorm (looga biraatti morma)
6. CVVC=daar (daaraa)
7. VCVVC=adeer(looga biraatti eessuma)
8. VCVC=afur
9. VCCVC=obbol
10. VCVCCV=ibiddi
11. VVCVC=eegal
12. CVCVVC=ciniin, sakaal
13. CVCVCC=sogidd
14. CVCCVCC=shimbirr

AO keessatti dhimmi caasaa birsagaa waliin walitti dhufeenya cimaa qabu haala itti dubbifamtoonni qindaa'an. AO keessatti dubbifamtoonni adda addaa lama jalqaba jechaarratti dhufuu hindanda'an. Kanaaf bakki saaqxuu dubbifamtoota lamaan guutamuu hindanda'u. Akkasumas jidduu jechaatti dubbifamtoonni akaakuu adda addaa lamaa ol dhufuu hindanda'an.

Kanaaf irra butaan sagaleewwan lama qofa qabaachuu qaba; caasaa birsagaa keessatti irra butaanis ta'e sagalee dheeraan bakka lamatti qoodamanii caasaa birsagaa adda addaa keessa seenu. Akkasumas AO keessatti dubbifamtoonni akaakuu adda addaa lama dhuma jechaarra galuu hindanda'an. Waan kana ta'eefis caasaa birsagaa keessatti cuftuun dubbifamtuu tokko qofaan guutamuu qabdi.

Caasaan birsagaa karaa irra deebii birsagaa jijjiiramuu danda'a. Irra deebii jechuun waan tokko, haala tokko dabaluuha. Irra deebii birsagaa jechuun birsaga tokko irra deebi'anii dubbachuu ykn barreessuu jechuudha. AO keessatti irra deebiin bal'inaan hojiirra oola. Keessumattuu hundee jechootaa maqibsaafi gochima keessatti birsagni jalqabaa irra deebi'ama. Kana jechuun birsagni jalqaba hundee jechaa gochimaafi maqibsa irra deebi'ama. Hundee gochimaa ykn maqibsa irra deebi'uun hiika dabalataa kenna. Fakkeenyaaf, jechoonni diddiimaa, guguraacha, babal'aa fi kkf irra deebii birsagaa agarsiisuu. Irra deebiin birsagaa caasaa birsagaa jecha tokkoo jijjiira.

Gaaffilee Boqonnichaa

Gaaffilee armaan gadii deebisi.

1. AO olka'insaafi gad bu'insa sagaleetiin jijjiirraa hiikaa fiduu danda'a?
2. AO irratti hudhaan jalqaba jechaafi dhuma jechaa dhufuu danda'aa? Maaliif?
3. AO keessatti sagaleewwan qonqoo irratti uumaman jabaachuu danda'uu? Maaliif?
4. AO saagduu meeqa qaba?
5. Akaakuuwwan adeemsaa dhamsagaa hundaaf fakkeenya dhuunfaakee kenni.
6. Akaakuuwwan irra butaa fakkeenya dhuunfaakeetiin ibsi.

BOQONNAA 3. XINDHAMSAGA

Boqonnaa 4

Xindhamjecha

4.0.1 Seensa

Qabiyyee Boqonnaa

- Maqaa
- Maqibsa
- Gochima
- Gochimibsa
- Durduubee

Gaaffilee Ka'umsaa

1. Addaddummaan birsagaafi jecha gidduu jiru maali?
2. Jechi tokko hiikaafi unka qaba; dhimma kana fakkeenyaan ibs.
3. Jechi tokko galmee jechootaa keessatti galmaa'a. Galmeen jechootaa jecha tokkof odeeffannoowwan maal maal kennuutu irraa eegama? Ibsi.
4. Jechoonni qabiyyee maali?

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

---

5. Jechoonni tajaajilaa maali?
6. Dhamjecha jechuun maal jechuudha?
7. Dhamjecha of danda'a jechuun maal jechuudha?
8. Dhamjecha hirkataa jechuun maal jechuudha?
9. Hundeen jechaa maali?
10. Jirmi jechaa maali?
11. Fufiin hormaataa maali?
12. Fufiin dhalatoo maali?

Xindhamjechi qorannoo jechootaa irratti xiyyffata. Akkaataatti jechoonni uumaman ibsa. Akkuma kutaa darbe keessatti ilaalletti, dhamsagoonni walitti makamuun birsaga uumu. Birsagni unka qaba; garuu hiika hinqabu. Birsagagoonni ammoo walitti makamanii dhamjecha uumu. Dhamjechi unka qaba; hiikas qaba. Dhamjechi ammoo walitti makamee jecha uuma. Boqonnaawwan itti aananii dhufan keessatti yadrimeewwan armaan gadii faayidaarra oolu. Kanaaf yadrimeewwan kanneen hubachuun gaariidha.

- Dhamjecha: xiinxala xindhamjechaa keessaatti dhamjechi maal jechuudha? Dhamjechi qindoomina sagaleewwanii tahee hiika qabeessa isa xiqqaadha. Qindoomina sagaleewwaniiti jechuun sagaleefi sagaleen walitti dhufee dhamjecha ijaara; kanaaf dhamjechi unka qaba jechuudha. Dhamjechi hiika qabeessa isa xiqqaadha jechuun ammoo unki dhamjechaa sun yoo qoqqoodame hiika dhaba jechuudha. Dhamjechi haala kuusaa jechootaa keessatti dhaabbatuun bakkeewwan lamatti goodama. Akaakuuwwan kunneenis dhamjecha ofdandahaa (dhamjecha bilisaa) fi dhamjecha hirkataa jedhamu.
- Dhamjecha ofdandahaa: kun isa ofiisaatiin of dandahee kuusaa jechootaa keessa dhaabbatu. Kana kan jennus haala dhamjechi sun fufii fudhachuufi dhiisuu isaatiini. Dhamjechi ofdandahan maqaa, maqibsa, firoomsee ykn Gochimibsa tahuu dandaha. Fakkeenyaaf, jechoonni

---

dheedhii, gowwaa, guutuu jedhan maqibsa jedhamu; jechoonni aanan, bishaan, qoraanfi kkf ammoo maqaa jedhamu. Jechoonni kunneen fufii osoo ofitti hin ida'atiin ofdandahanii kuusaa jechootaa keessatti galmaahanii argamuu waan dandahaniif dhamjecha ofdandahaa jedhamanii beekamu.

- Dhamjecha hirkataa: dhamjechi hirkataan garuu fufii ofitti ida'ata. akka latoo ofdandahaa ofisaatiin ofdandahee kuusaa jechootaa keessatti hinargamu. Dhamjechi hirkataan hundee jechaa ykn fufii tahuu dandaha.
- Hundee jechaa: hundeen jechaa akaakuu dhamjecha hirkataati. jechaa jechuunis dhamjecha qaama jechaa isa fufiin erga irraa molqamee dhumee argamudha. Karaa jecha gara biroo, hundeen jechaa unka jechaa isa fufiin osoo itti hinida'amiin dura argamudha. keessatti maqaa, maqibsa, gochimafi gochim ibsi hundee jechaa qabu. Fakkeenyaaf jechoota armaan gadii hundi hundee gochimaati: adams-, arg-, bar-, booy-, bu'-fi kkf. Hundee dhamjechi kunneen hundee gochimaati. kanneen irratti fufii {-e} yoo idaane gochima yeroo dabre keessatti raawwatame hubanna: adamse, arge, bare, bu'efi kkf. Hundee dhamjechi kunneen gochimoota waan ta'aniif ramaddiiwwan hundaaf nibay'atu; fkn, arge, argite, argine, argitan, arganfi kkf.
- Fufilee: fufilee/maxxantoonni akkaataa tajaajila isaanittiin bakkoota lamatti qoodamanii ilaalamu. : fufilee hormaataa fi fufilee dhalatooti. Kallattii jechatti fufamniin ammoo fufii duraa, fufii boodaafi fufii gidduu jechamu. Fufiin duraa hundee jechaa dursee dhufa; fufiin boodaa karaa boodaa maxxana; fufiin gidduu ammaa saagaa yoo ta'u gidduutti fufama.
- Fufileen hormaataa: fufileen hormaataa jechootarratti haala adda addaatiin maxxanuudhaan lakkoofsa, korniyaa, maayii, ramaddiifi kan kanneen fakkaatani agarsiisu. Fufileen kunneen maqaa, maqibsafi gochimarratti ida'amu (boqonnaawwan 4, 5, 6, 7 fi 8 ilaalaa).
- Fufilee dhalatoo: fufileen dhalatoo kanneen jedhaman fufilee garee dubbii jijjiiruu dandahan. Kana jechuunis maqibsa gara maqaatti, gochima gara maqaatti, maqaa gara gochimaattifi kkf jijjiiru dandahu.

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

Kana jechuunis garee dubbii tokko irraa garee dubbii biroo uumu jechuudha. Karaa gara biroommoo garee dubbii jijjiiruu dhiisee garee dubbii tokko keessaa akaakuu dubbii isa mataa isaa fakkaatu biroo baasa. Fakkeneyaaf, fufiin dhalatoo tokko maqaa irraa maqaa uuma; nama jedhee namummaa wayita jedhu jechuudha (boqonnaawwan 4, 5,6,7fi 8 ilaalaa).

Garee jechaa: akkuma jalqabarratti eerretti qubeewwan adda addaa walitti makamanii jechoota ijaaru. Jechoonni adda addaa ammoo walitti makamanii hima ijaaru. Karaa jecha biroo himni tokko akaakuujechootaa gara garaa irraa ijaarama. Jechoonni hima ijaaran kunneen akkaataa unka isaaniif tajaajila isaaniitiin bakka adda addaatti qoodamu. Qoqqooddiin jechootaa kunis garee jechaa jedhama. Karaa jecha gara biroo garee jechaa jechuun jechoota qabiyyee jechuudha (kan durduubee irraa hafe jechuudha; durduubeen jechoota qabiyyee miti). Gareen jechaa MAQAA, MAQIBSA, GOCHIMA, GOCHIMIBSA fi DURDUUBEE ofkeessaa qaba; isaaninis kutaawwan kanatti aanani dhufan keessatti tokko tokkoon ilaalla.

4.1 Maqaa

Kutaa kana keessatti maqaa bu'uuraa, maqaa dhalatoo, maqaa dhuunfaa, maqaa waloofi fufilee maqaa irratti fufaman ilaalla. Maqaan jechoota qabiyyee keessaa tokko. Akkasumas maqaan garee jechootaa keessaa tokko. Maqaan namoota dabalatee, waantota lubbuu qabaniif hinqabne hunda bakka bu'a. Maqaan waantota qabatamaan mul'ataniif kanneen lakkawwaman ykn kanneen hinlakkwamnes bakka bu'a. Maqaan akaakuu adda addaatti qoodama. Isaan keessaa maqaa dhuunfaa, waloo, lakkaa'amu, hinlakkaa'amne, bu'uuraa, dalatoofi kkf jedhamu.

- Maqaa dhuunfaa: Maqaan dhuunfaa kan namni tokko, bakki tokko, bineeldi tokko, lagani tokko, tulluun tokko, magaalli tokko, biyyi tokko dhuunfaadhaan ittiin waamamudha. Fakkeenyaaf Abbayya maqaa lagaati. Maqaan namaa adeemsa ykn jijjiirama siyaasaa, amantii, dinagdeefi hawaasummaa waliin walqabatee moggaafama. Fakkeenyaaf moggaasni maqaa Akka lakkoofsa Itoophaatti bara 1983 as moggaafamaa jiran kan duriiraa adda (Sinqinash, 2018). Dhimma kana xinnoo gad fageessinee ilaaluun yaada kana qabatama taasisa. Moggaasa maqaa daa'immanni mo'icha, dinagdee, dhiibbaafi firooma agarsiisan kan bara 1983 asittii (Sinqinash, 2018). Akka Sinqinash jettutti maqaaleen Didiyaa, Falmataa, Hamarasanfi kkf injifannoo agarsiisu. Maqaaleen kannen akka Ankeet, Ansiif, Horrenusiif kkf dinagdee agarsiisu. Maqaaleen kanneen akka Didiyaa, Maafloogan, Nugataniif kkf dhiibbaa agarsiisu. Maqaaleen kanneen akka Atikooti, Asaantuu, Firaanoliif kkf firooma agarsiisu.
- Maqaa waloo: maqaan kun kan namoonni, bineeldonni, bakkeewwan, waantonniif kkf gamtaan ittiin waamaman. Fakkeenyaaf maqaalee waloo armaan gadii haa ilaallu:
  - a. Nama= dhiira, dubartii, jaarsa, jaartii...hundaaf maqaa walooti.
  - b. Saree= akaakuu saree hundaafi maqaa walooti.
  - c. Muka= akaakuu muka kamu of keessatti qabata.
  - d. Laga= akaakuu laga hundaaf maqaa walooti.
- Maqaa lakkaa'amu: maqaan lakkaa'amu hammam akka ta'e qabatamaan adda baafama. Fakkeenyaaf maqoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. nama-namoota lama
- b. mana - manneen sadii
- c. lukkuu - lukkuu sagalfi kkf.

- Maqaa hinlakkaa'amne: maqaan hinlakkaa'amne kan tokko lama jennee ibsu hindandeenyedha. Fakkeenyaaf maqoota armaan gadii haa ilaallu:
  - a. xaafii - xaafii lama hinjedhamu;
  - b. bishaan - bishaan afur hinjedhamu;
  - c. aannan - aannan lama hinjedhamu; kkf.

Madda irratti hundoofnee maqaa bakka lamatti qooduu dandeenya. Isaanis maqaa bu'uuraa¹ fi maqaa dhalatoo² jedhamu. Maqaan bu'uuraa durumaan kaasee afaanicha keessa jira. Fakkeenyaaf, nama, hoolaa, muka, bishaan, kkf. Maqaan dhalatoo garuu maqaa irraa ykn garee jecha biroorraa uumama. Dhimma kana gad fageenyaan ilaalla.

4.1.1 Maqaa Dhalatoo

Maqaan dhalatoo jechuun afaanichuma keessatti kan maqaa ykn gochima ykn maqibsa irraa dhalatee tajaajila maqaa kennudha. Fufiileen adda addaa hundee maqaa, maqibsa ykn gochimaatti fufamuun maqaa adda addaa uumu. Isaan keessaa muraasa isaanii akka armaan gadiitti ilaalla.

- Maqaa dudhaa: fufiileen/maxxantoonni {-umma(a)}, {-oma}, {-eenya} fi {-inaan} hundee maqaa ykn maqibsa irratti maxxanuudhaan maqaa dudhaa uumu. Maqoonni dhalatoo haala kanaan uumaman kanneen sammuu keessatti xinxalamanii dudhaafi aadaa uummataa calaqqisiisanii malee kanneen qabatamaan mul'atn miti; amala dhuunfaa osoo hintane uummata keessatti kan gatii qabu agarsiisu. Fufiin -ummaa bu'uuraa irratti ida'ame maqaa dhalatoo dudhaa agarsiisu uuma. Fakkeenyaaf jechootni nam-ummaa, ijooll-ummaafi gooft-ummaa haala kanaan ijaaraman. Akkasumas fufiileen {-eenya}, {-oma}, {-ina} fi {-insa} maqibsa irratti ida'amanii maqaa dudhaa uumu. Fak-

---

¹Gaaleen 'maqaa bu'uuraa' jedhu gaalee Afaan Inglizii 'basic nominal' jedhu bakka bu'a.

²Gaaleen 'maqaa dhalatoo' jedhu gaalee Afaan Inglizii 'derived nominal' bakka bu'a.

keenyaaf, jechoonni kan akka jab-eenya, gamn-ooma, diim-inafi jibb-insa jiran haala kana hordofanii uumaman.

- Maqaa adeemsaa: fufileen {-sa(a)}, {-a(a)} fi {-taa}n gochima irratti fufamanii maqaa dhalatoo adeemsa raawwii hojii agarsiisu uumu. Jechoonni kanneen akka adeem-sa, bit-taa, gurgur-taafi cabs-aa jiran fakeenya maqaa adeemsaati. Maqoota dhalatoo kanneen hima keessatti ilaaluun gaariidha.
  - a. Ogganaan tokko adeemsa hojii to'ata.
  - b. Gabaa keessatti bittaa gurgurtaan jira.
  - c. Bakki lafee cabsaa jedhamu jiraa?
  - d. Dabsaan sibilaa ogummaa qaba.
- Maqaa bu'aa: Akkuma maqaan isaa ibsutti maqaan bu'a, sababa waan tokko ta'eeruuf bu'aan tokko mul'achuu garsiisa. Maqaa bu'aa uumuuf fufilee gara garaa {-umsa,-sa, -aa, -tee, -ii}n gochimarratti ida'amu. Akka fakkeenya maqaa bu'aatti jechoota abaar-sa, beek-aa, dadhabb-ii, kenn-aafi mur-tee fudhachuu dandeenya.
- Maqaa mataduree: Maqaan hubannoo, hojjaa ykn gocha tokkoof akka matadureeti tajaajila. Fufii {-uu} n maqaa mataduree uumuuf hundee gochimaa irratti ida'anti. Fakkeenyaaf, bituu, jjibbuu, jaallachuufi kkf. maqoota matadureeti.
- Maqaa akkaataa/haalaa: Maqaan akkaataa mala ykn haala ittiin adeemsi ykn gochi tokko raawwatu agarsiisa. Maqaan kun yeroo gochima irratti fufileen {-ii} , {-umsa} fi {-aati} n maxxanani uumama. Fakkeenyaaf jechoonni akka dhug-aatii, qal-umsafi ijaajj-ii maqoota akkaataati.
- Maqaa meeshaa: maxxantoonni kanneen akka {-ata} , {-aa}fi {-(i)tuu}n hundee gochimaa irratti maxxanuudhaan maqaa meeshaa uumu. Maqoonni kanneen akka har-ataa, hafars-aa fi fur-tuu jiran haala kanaan ijaaraman.
- Maqaa abgochaa: maqaan abgochaa nama hojjaa tokko hojjechuuf dandeettii qabu agarsiisa. Fufileen {-aa} fi {-tuu}n gochima irratti fufamuun maqaa abgochaa uumu. Fakkeenyaaf, ajjeess-aafi barsiis-tuun haala kanaan ijaaramu.

4.1.2 Maqaafi Korneyaa

Jechi 'korneyaa' jedhu nama ykn waan jechi tokko bakka bu'eeru dhiira ykn dubartii ta'uu kan agarsiisu unka yookiin fufii maqaa irratti maxxanu. Korneyaan namni tokko ykn waan tokko uumaatiin dhiira ykn ubartii ta'uu agarsiisa. AO keessatti fufiin korneyaa dhiiraa agarsiisu ichi/icha yoo ta'u, fufiin korneyaa dubartii agarsiisu ammoo {-ittiin/ittii} dha. Maqaan tokko hima keessatti bakka matimaa galee korneyaa dhiiraa agarsiisa yoo ta'e, fufii {-ichi} jedhu fudhata; bakka antima galee korneyaa dhiiraa agarsiisa yoo ta'e garuu fufii {-icha} fudhata.

Akkasumas, maqaan tokko bakka matimaa galee korneyaa dubartii agarsiisa yoo ta'e fufii {-ittiin} yoo fudhatu, bakka antima galee korneyaa dubartii agarsiisa yoo ta'e garuu fufii {-ittii} fudhata. Fakkeenya,

1. -ichi
  - a. Sareen dhufe
  - b. Sar-ichi dhufe.
2. -icha
  - a. inni saree arge.
  - b. inni sar- icha arge.
3. -ittiin
  - a. Sareen dhufte.
  - b. Sar-ittiin dhufte.
4. -ittii
  - a. Isheen saree argite.
  - b. Isheen sar- ittii argite.

Kana malees, maqaaleen uumaatiin dhiiraa ykn dubartii mul'isan jiru. Fakkeenyaaf,

1. Dhiira/kormaa
  - a. sangaa
  - b. korma
  - c. korbeessa
  - d. muka
  - e. qilleensa
  - f. samiifi kkf.
2. Dubartii/dhaltuu

- a. sa'a
- b. goromsa
- c. raada
- d. biiftuu
- e. ji'a
- f. billaachafi kkf.

4.1.3 Maqaafi Lakkoofsa

Lakkoofsa heddummina yookiin qeentee agarsiisuuf fufii maqaa irratti maxxansina. AO keessa, fufiiwwan maqaa irratti ida'amanii lakkoofsa heddumminaa agarsiisan jiru. Isaan keessaa fufiiwwan {-oota/ota} {-wwan}, {-een}, {-lee}, {-olii}, {-olee} fi {-aan} ilaalla. Fufiin {-oota/-ota} jedhu heddummina agarsiisuun beekamaadha (Griefenow-Mewis, 2001). Fufiin kun birsaga dubbachiiftuu gabaabaa qabuun dursameera yoo ta'e -oota ta'a, /o/n nidheerata jechuudha. Garuu birsaga dubbachiiftuu dheeraatiin yoo dursame -ota ta'a; /o/n nigabaabbata jechuudha. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Hattuun tokko dhufe.
- b. Inni hatt-oota lama arge.

Hima (a) maqaan hattuun jedhu qeenteedha. Hima (b) irratti garuu maqaan hattoota jedhu hedduudha; fufiin {-oota} jedhu birsaga dubbachiiftuu gabaabduu qabuun dursameera.

- a. Inni afaan tokko dubbata.
- b. Isheen garuu afaan-ota lama beeki.

Hima (a) irratti akka hubanutti maqaan afaan jedhu qeenteedha. Hima (b) irratti garuu maqaan afaanota jedhu hedduudha; fufiin {-ota} jedhu birsaga sagalee dheeraatiin waan dursameef sagaleen /o/ abaabbateera. Fufiin {-wwan} jedhus heddummina agarsiisa. Kanas fakkeenya armaan gadii irraa hubachuu dandeenya.

- a. Lammiin koo dhufe.
- b. Lammiiwwan koo dhufan.

Akkasumas {-een} fi {-lee} n lakkoofsa hedduu agarsiisuu.

- a. Isheen farda tokko qabdi.

- b. Inni fardeen hedduu qaba.
- c. Ani jabbii tokko qaba.
- d. Isheen jabbilee hedduu qabdi.

Yeroo baayyee fufii {-een} wayita fufamu sagaleen nijabaata. Fakkeenya, maka-mukkeen; laga-laggeen. Fufileen {-olee}, {-olii} fi {-aan} heddummina agarsiisu. Fakkeenaaf, gaangolii, jarsolee, ilmaan fi kkf tilmaamuun danda'ama.

4.1.4 Maqaa Beekamaafi Dhokataa

AO keessatti maqaan tokko beekamaa ykn dhokataa ta'uu danda'a. Beekamaa jechuun namni dubbattuufi namni dhaggeeffatu nama waa'een isaa/ishee dubbatamu beeku jechuudha. Yoo hinbeekne ta'e dhokataa jedhama. Maqaan tokko dhokataa yoo ta'e fufii ittiin dhokataa agarsiisu hinqabu. Kana jechuunis maqaa dhokataan fufiitiin dhokataa {Ø} qaba jechuudha. Garuu maqaan tokko beekamaa yoo dhiiraaf fufii {-icha}, dubartiif {-ittii} maxxanfata. Fakkeenyaaf,

- a. Poolisiin hattuu qabe.
- b. Poolisiin hatticha qabe.

Fakkeenya (a) irratti eerame maqaan hattuu jedhu dhokataa ta'uu agarsiisa; hattuun hinbeekamu. Hima (b) irratti eerame keessatti garuu maqaan hatticha jedhu sun beekamaa ta'uu agarsiisa. Fufiin {-icha} maqaa korniyaa dhiraatti maxxane. a. Isaan dubartii argan.

- b. Isaan dubartittii waaman.

Hima (a) irratti maqaan dubartii jedhu dhokataadha. Hima (b) irratti garuu maqaan dubartittii jedhu nama dubbatuufis ta'e nama dhaggeeffatuuf beekamtuudha. Fufiin {-tii} jedhu kun maqaa dubartii agarsiisutti maxxane. AO keessatti maqaan tokko waan hedduu bakka bu'a yoo ta'e fufiin beekamaas dhokataas itti hinmaxxanu.

- a. Poolisiin hattoota qabe.
- b. Poolisiin hattooticha qabe. (hinjedhamu)
- c. Poolisiin hattootattii qabe. (hinjedhamu)

Akkuma himoota armaan olii irraa argamutti, maqaan hattoota jedhu hed-

duu agarsiisa; sababni isaas fufiin {-oota} jedhu waan maqaa irratti maxxaneef. AO keessatt fufii {-oota} tti aanee fufiin waan dhufuu inqabneef himootni (b)fi (c) irratti agarsiisaman fudhatama hinqaban; seera AO waan diiganiif. Gabeteen armaan gadii odeeffannoo fufilee beekamaafi dhokataa gabaabumatti lafa kaa'a:

4.1.5 Maayii Maqaa

Fufileen adaddaa maqaa irratti ida'amuun maqaan sun hima keessatti tajaajila maal akka kennu agarsiisu. Maqaan tokko hima keessatti akka matimaa, akka antimaatti, akka meeshaattifi kkf tajaajiluu mala. Tajaajilli maqaan hima keessatti kennus fufii maqaatti fufamuun adda ba'ee beekama. Fufilee maayiiis kutaa kana keessatti ilaalla.

1. Maayii matimaa: Fufiin maayii mathimaa agarsiisu maqaa fi maqibsa irratti maxxana. AO keessatti unka matimaaf seeronni armaan gadii hojjetu(Griefenow-Mewis, 2001):
  - a. Jechi birsaga CV tiin gochima yoo ta'e fufiin matimaa {-ni} dha. Fakkeenyaaf jecha 'nama' jedhuuf matimni isaa 'nam-ni'dha.
  - b. Jechi birsa CCV tiin gochima yoo ta'e fufiin matima agarsiisu {-i} dha. Fakkeenyaaf jecha 'obboleessa' jedhuuf unki matimaa 'obboleess-i'dha.
  - c. Jechi dubbachiiftuu dheeraatiin xumura yoo ta'e, fufiin matimaa {-n} dha. Fakkeenyaaf jecha 'mataa' jedhuuf unki matimaa 'mataa-n'dha.
  - d. Jechi dhamsaga /n/tiin gochima yoo ta'e, fufii matimaa homaa hin'ida'atu. Fakkeenyaaf jecha 'aannan' jedhuuf unki matimaa 'aannan'dha.
  - e. Maqaaleen dubartii tokko tokko fufii matimaa {-ti} ida'atu (kun looga Hararitti mul'ata). Fakkeenyaaf jecha 'lafa' jedhuuf unki matimaa 'laf-ti'dha.
2. Maayii kennaa: Fufiin maayii kennaa AO keessatti bifa adda addaa jechuunis {-dhaaf}, {-tiif}, {-ii}, {-iif}, {-a}, {-f}, qaba. Bifoota kanneenis fakkeenyota armaan gadiirraa hubachuu dandeenya:
  - a. Inni kitaaba barsiisaa-f kenne.
  - b. Inni kitaaba barsiisaa-dhaaf kenne.
  - c. Inni kitaaba barsiisaa-tiif kenne.

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

- d. Inni soogidda loon-ii kenne.
- e. Inni soogidda loon-iif kenne.
- f. Isheen qarshii nama-a kennite.
- g. Isheen qarshii nama-af kennite.

Akkuma armaan olitti ilaalutti maqaan dubbachiiftuu dheertuutiin xumuru maayii kennaa {-dhaaf}, fi {-tiif} maxxanfata. Maqaan dubbachiiftuu gabaabduu dhumarratti qabummoo dubbachiiftuu dheereffachuu ykn dubbachiiftuu dheereffatee {-f} ida'achuun maayii kennaa agarsiisa. Maqaan dubbifamtuu dhumarratti qabu garuu {-ii} ykn {-iif} maxxanfatee maayii kennaa agarsiisa.

3. Maayii meeshaa: Maayiin meeshaa waan tokko maaliin akka hojjetame mul'isa. Maayii meeshaa agarsiisuuf maqaa irratti maxxantoonni {-dhaan}, {-an}, {-tiin}, {-iin} fi {-n}, ida'amu. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haailaallu: a. Marqaa aannan-iin marqite.
- b. Marqicha fal'aana-an nyaatte.
  - c. Adamsaan qawwee-tiin/dhaan warabboo ajjeesse.

Akka fakkeeniyota kana irraa hubannutti maqaan dubbachiiftuu dheeraa dhumaa qabu {-tiin/-dhaan}, maqaan dubbachiiftuu gabaabduun fixu {-an}, maqaan dubbifamtuun raawwatu ammoo {-iin} maxxanfatanii maayii meeshaa agarsiisu.

4. Maayii antimaa: Maayiin antimaa nama ykn qaama gochi irratti raawwatame agarsiisa. Maayiin antimaa fufii ofirratti hin'ida'atu. Kanaaf unki bu'uuraa maayii antimaa agarsiisa (Griefenow-Mewis, 2001). Fakkeenyaaf unka matimaafi antimaa walbira qabnee haa ilaallu:
- 1a. Namni dhufe (namni matima). 1b. Ati nama argiteettaa? (antimni nama) 2a. Adurreen hantuutaa nyaatte. (matimni adurree) 2b. Hantuun nyaatatamte. (antuutni antima)

5. Maayii qabeenyaa: Maayiin qabeenyaa waan tokko kan eenyuu akka ta'e agarsiisa. Tartiiba maayii qabeenyaa keessatti waan qabaatamu dura dhufa, abbaan waan sanaammoo itti aanee dhufa. Jecha abbaa qabeenyaa agarsiisu irratti karaa dhumaa sagaleen dheerata. Maayiin qabeenyaa unka mati-

maafi antimaa qaba (GriefcnowMewis, 2001: 43). Maayiin qabeenyaa hiika adda addaas qaba. Fakkeenyaaf, mana namaa yoo jenne qabeenya agarsiisa; buna Wallaggaa yoo jenne madda agarsiisa; muka mana yoo jenne kaayyoo agarsiisa; barreessituu koree yoo jenne miseensa agarsiisa; naannoo keenyaa yoo jenne bakka jireenyaa agarsiisa; oggannaa BBO yoo jenne hariiroo agarsiisa; adamoo bineensaa yoo jenne matimaafi antima agarsiisa.

6. Maayii bakka irraa dhufan: Maayiin bakka irraa dhufan waan tokko ykn qaamni tokko eessaa gara kamiitti akka adeemu agarsiisa. Maayiin kun dubbachiiftuu dheeressuun, fufilee –dhaa, -ii fi –tii ida’uun mul’ata (GriefcnowMewis, 2001). Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:
  - a. Isaan Amboo gara Bishooftuu dhufan.
  - b. Irreecha kabajuuf Walisodhaa dhufan.
  - c. Qulqullinni barnootaa yeroodhaa yerootti cimaa deema.
  - d. Sirni barreessuu afaanii afaanitti adda adda.
  - e. Yeroon mana barnootaatii galee matii isaa hojii gargaara.
7. Maayii Bakkaa Itti Dhufan: Maayiin bakka itti dhufan ykn itti adeemaan kalatti itti adeeman ykn waan irratti hojjetan agarsiisa. Maayiin kun fufii {–tti} dhaan agarsiisama. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:
  - a. Manatti na eegi.
  - b. Akkuma mana ba’een namatti dhufe.
  - c. Karaan kun eessatti nama baasa?
  - d. Biyya kanatti maaltu ta’aa jira?

Gaaffilee Kutichaa

Yaadrimeewwan armaan gadii fakkeenyaan ibsi:

1. Maqaa dhuunfaa
2. Maqaa waloo
3. Maqaa dhalatoo
4. Maqaa uumamtee
5. Maqaa bu’aa
6. Maqaa adeemsaa
7. Maqaa mataduree

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

---

8. Maqaa abgochaa
9. Fufii korniyaa
10. Fufii lakkoofsaa
11. Fufii maayii
12. Fufii maayii matimaa
13. Fufii maayii kennaa
14. Fufii maayii bakka itti dhufan
15. Fufii maayii bakka irraa dhufan

4.2 Maqibsa

Maqibsi akkuma maqaa jecha qabiyyeeti. Akkasumas maqibsi garee jechootaa keessaa tokkodha. Maqibsa maqaa irratti dabalamee odeeffannoo dabalataa maqaaf kenna; karaa adda addaas maqaa adda baasee agarsiisaa. Kana jechuun maqibsi karaa tajaajilaa agarsiistuufi lakkoofsa waliin wal fakkaata. Haala maqaa agarsiisuun, maqibsi akaakuu adda addaa qaba (Addunyaa, 2018: 59). Isaan keessaa isaan ijoo ta'an ilaalla.

1. Maqibsa hammamtaa: ibsitootni maqaa armaan gadii hanga agarsiisu:

- a. nama guddaa
- b. saree xinnoo
- c. muka dheeraa
- d. hintala gabaabduu
- e. dubartii furdoo fi kkf.

2. Maqibsa akaakuu ykn bifa waan tokkoo agarsiisu:

Ibsitoonni maqaa armaan gadii akaakuu agarsiisu.

- a. barataa diimaa
- b. nyaata mi'aawaa fi kkf.
- c. sangaa adii
- d. dhagaa gurraachaa

3. Maqibsa amala agarsiisu: Ibsitoonni maqaa armaan gadii amala agarsiisu.

- a. nama gaarii
- b. dubartii cimtuu
- c. gurbaa hamaa
- d. hintala garalaafettii

Maqibsi madda isaatiin bakkeewwan sadiitti qoodama: maqibsa bu'uuraa, maqibsa dhalatoo, maqibsa irra deebii. Maqibsi bu'uuraa ganamuumaa kaasee afaanicha keessa jira. Fakkeenyaaf guddaa, diimaa, adiifi kkf. Maqibsi irra deebiis jira. Fakkeenyaaf, diimaa-diddiimaa, gurraachaguguraachaa, bal'aa-babal'aafi kkf. Maqibsi dhalatoo gadi fageenya waan qabuuf akka armaan gadiitti addeeffama.

4.2.1 Maqibsa Dhalatoo

Akkuma maqaan dhalatoo garee jechaa irraa uumamu maqibsi dhalatoos garee jechaa irraa uumama. AO keessatti maxxantoonni {- a, -aa , -tuu} n gochima irratti maxxanuudhaan maqibsa dhalatoo uumu. Fkn, bareede (gochima), bareed-aa (maqibsa), bareed-tuu/bareedduu (maqibsa); ulfaate (gochima), ulfaat-aa (maqibsa), ulfaat-tuu (maqibsa). Akkasumas fufileen {- eessa/- eetti} n gochima irratti maxxanuudhaan maqibsa dhalatoo uumu. Fkn, 1. soorome (gochima), soor-eessa (maqibsa), Soor-ettii (maqibsa); daboomme (gochima), dab-eessa (maqibsa), dab-eettii (maqibsa); ko'oome (gochima), ko'-eessa (maqibsa), ko'-eettii (maqibsa). Fufileen kanneen akka {-ee , -uu , -oo} jiranis gochima irratti ida'amanii maqibsa dhalatoo uumu. Fkn, fagaate (gochima), fagoo (maqibsa); gadhate (gochima), gadhee (maqibsa); gobbate (gochima), gobbuu (maqibsa).

4.2.2 Maqibsa, lakkoofsafi korneyaa

AO keessatti maqibsi lakkoofsa heddummina mul'isa. Garuu mallattoo ykn fufiin qeentee agarsiisuu hinjiru. Maqibsi heddummina agarsiisuuf hundee jechaa irra deebi'a. Fakkeenyaaf namoota gu-guddaa, dubartoota fu-furdoo, joollee qa-qalloo fi kkf lakkoofsa heddumminaa agarsiisu.

AO keessatti maqibsi korneyaa dhiiraafi dubartii adda baasee agarsiisa. Maqibsa irratti fufii {-tuu} yoo idaane, maqibsi sun korneyaa dubartii agarsiisa. Garuu fufii {-tuu}n kun sagalee ishee dursee dhufetti waan gosagaloomtuuf yeroo baayyee bifa jijjiirratti. Yeroo biroo ammoo fufiin {oo} korneyaa dubartii agarsiisti. Korneyaan dhiiraa garuu fufii {-aa} tiin mul'ata. Akkasumas fufiin - cha dhiira -tittii n ammoo dubartii agarsiisu (beekamaas agarsiisu, Boqonnaa 4 ilaalaa) waliin. Fakkeenyaaf, dubartii diim-tuu, dhiira diim-aa, diim-icha fi diim-tittii fakkeenya.

Gaaffilee kutichaa

1. Addaddummaan maqaafi ibsa maqaa gidduu jiru maali?
2. Tajaajilli maqibsaa maali?
3. Maqibsi dhalatoo maali?
4. Maqibsi uumamtee maali?

5. AO keessatti maqibsi akka maqaatti tajaajila; yaada kana fakkeenyaan ibsi.
6. Fufileen lakkoofsaa maqibsarratti ida'aman kam fa'i?
7. Fufileen korniyaa maqibsarratti ida'aman kam fa'i?
8. Fufileen durduubee maqibsarratti ida'aman kam fa'i?
9. AO keessatti maqaan akka maqibsaatti tajaajila; yaada kana fakkeenyaan ibsi.

4.3 Agarsiistotaafi Lakkoofsota

AO keessatti jechoonni maqaa irratti ida'amanii odeeffannoo dabalataa kennanis jiru. Jehoonni odeeffannoo dabalataa kennan kunneenis agarsiistotaa fi lakkoofsota . Wayita jechoonni kunneen maqaa irratti dabalamnii tuta jechootaa ta'an gaalee maqaatu uumama. Maqaa dura dhufee odeeffannoo dabalataa argate ammoo mataa gaalee jenna.

4.3.1 Agarsiistota

Agarsiistonni garee jechaatiin maqibsa jalatti ramadamu. Agarsiistonni gaalee maqaa irratti ida'amanii odeeffannoo dabalataa kennu. Kanaaf namni dubbattu akka odeeffannoo sirriitti dabarsu gargaaru. Keessumattu, waan tokko dhiyoo ykn fagoo akka jiru namatti agarsiisu. AO keessatti agarsiistonni lakkoofsafi korniyaa agarsiisu. Agarsiitota dhiyeenyaafi fageenya agarsiisan akka armaan gadiitti ilaalla.

Agarsiistota Dhiyeenya

Agarsiistonni dhiyeenya agarsiisan bakka lamatti qoodamu; isaanis qeentee fi danuu jedhamu. Agarsiistonni qeentee agarsiisan **kana** fi tana yoo ta'an agarsiistuun hedduu ammoo kanneen jedhama. Agarsiistuun kana jedhu kornaya dhiiraa agarsiisa; kan **tana** jedhu ammoo dubartii agarsiisa. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa hubannu:

- a. Isheen gurbaa kana jaalatti. (qeentee, dhiira)
- b. Inni hintala tana jaalata. (qeentee, dubartii)
- c. Isaan fardeen kanneen bitatan. (hedduu)

Agarsiistonni dhiyeenya agarsiisan kunneen karaa unka isaanii bakka lamatti qoodamu: unka antimaafi unka matimaa. Fakkeenyonni (a-c) agarsiisaman kunneen unka antimati. Sababn isaas hima keessatti bakka antima waan galaniif. Wayita bakka matima galan unki isaanii nijijjiirama. Haala kanas fakkeeniyota armaan gadii irraa hubachuu dandeenya:

- a. Hintalli tun gurbaa kana jaalatti. (qeentee, dubartii)
- b. Gurbaan kun hintala tana jaalata. (qeentee, dhiira) c. Fardeen kunneen kaleessa bitaman. (hedduu)

Akkuma fakkeenya armaan olii irraa hubatamu kana agarsiistonni tun, kun fi kunneen jedhan unka matimaa qabu; sababn isaas waan hima keessatti bakka matimaa galaniif.

Agarsiistotaa Fageenyaa

Agarsiistonni fageenyaas karaa lakkoofsaa bakka lamatti qoodamu; isaanis qeenteefi hedduudha. Agarsiistuun qeentee sana yoo ta'u kan hedduu ammoo sanneen dha. Agarsiistonni fageenyaa korniyaa adda hinbaasan. Agarsiistonni fageenyaa unkaa antimaafi matimaa qabu. Unki matimaa sun fi sunneen yoo ta'u unki antimaa ammoo sana fi sanneen dha. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu.

Agarsiistonni fageenyaa wayita bakka antimaa galan:

- a. Barattootni adurree sana ilaalu.
- b. Barattootni adurroota sanneen ilaalu.

Agarsiistonni fageenyaa wayita bakka matimaa galan:

- a. Adurreen sun antuuta barbaaddi.
- b. Barattootni sunneen dareetii bahan.

Walumaa galatti agarsiistonni dhiyeenyaa nama isa dubbatutti waan dhiyoo jiru agarsiisuuf tajaajilu. Agarsiistonni fageenyaa ammoo nama isa dubbattu irraa waan fagoo jiru agarsiisuuf tajaajilu. Agarsiistonni dhiyeenyaa korniyaa agarsiisu; kana (dhiiraaf) fi tana (dhalaaf). Agarsiistonni dhiyeenyaa lakkoofsas agarsiisu; innis kanneen (hedduu) dha. Dabalataanis agarsiistonni dhiyeenyaa unka matimaa qabu; kun (dhiiraaf), tun (dhalaaf) fi kunneen (hedduuf) tajaajilu jechuudha. Agarsiistonni fageenyaa korniyaa hinagarsiisan; garuu lakkoofsa agarsiisu; isaanis sun (qeentee) fi sunneen (hedduudha). Agarsiistonni fageenyaa unka matimaafi antimas qabu; unki antima sana (qeentee) fi sanneen (hedduu) dha. Unki matimaa

ammoo sun (qeentee) fi sunneen (hedduu) dha.

4.3.2 Lakkoofsa

Lakkoofsi garee jechootaatin maqibsa keessatti ramadama. Lakkoofsi, akkuma maqibsa, maqaa irratti id'amee odeeffannoo dabalataa gaalee maqaaf kenna. Kanaaf, lakkoofsi tajaajilaan agarsiistota fakkaata. Lakkoofsi maqaan ibsame tokko meeqa akka ta'e adda baasee agarsiisa. AO keessa lakkoofsi akaakuu lama qaba; isaanis lakkoofsa hammamtaafi lakkoofsa meeqantaa jedhamu. Walumaa galatti lakkoofsi jecha lakkaahuuf oola jechuudha. Lakkoofsi hammamtaa ammoo namni ykn waan waa'een isaa dubbatamu lakkoofsi isaa hammam akka ta'e jecha ibsudha. Lakkoofsa meeqantaa jechuun ammoo, namni tokko ykn haalli tokko sadarkaa inni irratti argamu jecha adda baasee agarsiisudha.

Lakkoofsa Hammamtaa

Akkuma armaan olitti ibsame, lakkoofsi hammamtaa waan ibsame lakkoofsaan ykn baay'inaan hammam akka ta'e kan adda baasee agarsiisuudha. Fakkeenyaaf tokko, lama, sadii, afur, shan, ja'a, torba, saddeetti, sagalfi kkf lakkoofsa hammamtaati.

Lakkoofsa Meeqantaa

Lakkoofsi meeqantaa maqaan tokko sadarkaa ykn tartiiba inni irratti argamu adda baasee agarsiisa. Fakkeenyaaf, barataa tokkoffaa, lammaffaa, sadaffaa, ... jechuu dandeenya. Lakkoofsi meeqantaa kan uumamu lakkoofsa hammamtaa irraati. Kana jechuunis, fufii - affaa jedhu lakkoofsa hammamtaa irratti maxxansuun lakkoofsa meeqantaa uumuu dandeenya jechuudha. Lakkoofsi meeqantaa looga Maccaafi Tuulama keessatti fufii -affaa tiin yoo agarsiisamu looga Harar keessatti ammoo fufii -eessa/-eessitu tiin agarsiisama; akkasumas looga Booranaa keessatti fufii -eessoo tiin agarsiisama(Owens, 1985; Griefenow-Mewis, 2001).

4.3. Agarsiistotaafi Lakkoofsota

Macca/Tuulama	Harar	Boorana
tokkoffaa	dura	tokkeessoo
lammaffaa	lammeessaa	lammeessoo
sadaffaa	sadeessaa	sadeessoo
afuraffaa	afreessaa	afreessoo
shanaffaa	shaneessaa	shaneessoo
ja'affaa	ja'eessaa	ja'eessoo
torbaffaa	torbeessaa	torbeessoo
saddettaffaa	saddeessaa	saddeessoo
sagalaffaa	sagleessaa	sagleessoo

Gabatee 4.1: Lakkoofa meeqantaa looga Maccaa, Tuulamaa, Harariifi Booranaa

Gaaffilee kutichaa

1. Agarsiistota jechuun maal jechuudha?
2. Agarsiistotni dhiyeenyaa maal fa'i?
3. Agarsiistotni fageenyaa maal fa'i?
4. Lakkoofsi hammamtaa maali?
5. Lakkoofsa meeqantaa maali?
6. Tartiiba ruuqolee gaalee maqaa addeessi.

4.4 Bamaqaalee

Bamaqaaleen ramaddii, eenyu dhimma tokko akka raawwate ykn gochi tokko eenyu irratti akka raawwatame agarsiisu. Kana jechuunis bamaqaaleen matima ykn antima agarsiisu jechuudha. Kanaaf bamaqaaleen unka matimaafi antimaa qabu. Haaluma kanaan AO keessa ramaddiiwwan sadiitu jiru; isaanis, ramaddii tokkoffaa, lammaffaafi sadaffaa jedhamu. Ramaddiiwwan kunneen korniyaa adda baasu. Akkasumas unka qeentee fi danuu qabu. Namni dubbatu ramaddii tokkoffaa jedhama; namni itti dubbatamu ammoo ramaddii lammaffaa jedhama; namni waa'een isaa dubbatamu ammoo ramaddii sadaffaa jedhama. Walii galatti, AO keessa bamaqaalee torbatu jiru; isaan keessaas arfan isaanii lakkoofsa qeentee agarsiisu; sadan isaanii ammoo lakkoofsa danuu³ agarsiisu.

Bamaqaaleen **ana**, **ati**, **isheefi isa** jedhan unka qeenteeti. Bamaqaaleen **nu**, **isin** fi **isaan** unka hedduti.

Ramaddii	Qeentee	Danuu
1	ani	nuti
2	ati	isin
3		
Du.	ishee	isaan
Dh.	isa	isaan

Gabatee 4.2: Bamaqaalee unka matimaatiin

Ramaddii	Qeentee	Danuu
1	na	nu
2	si	isin
3		
Du.	ishee	isaan
Dh.	isa	isaan

Gabatee 4.3: Bamaqaalee unka antimaatin

³Unki hedduufi kabajaa tokkuma. Fakkeenyaaf, "isaan dhufan" yoo jenne hedduu agarsiisa; akkasumas nama tokkoo kabajuufis fayyada.

4.4.1 Bamaqaalee Qabeentaa

Unki maqaa bakka bu'ee waan tokko kan eenyuu akka ta'e agarsiisu bamaqaa qabeentaa jedhama. AO keessatti qabeenyi karaa lama agarsiisama: tokko karaa bamaqaalee qabeentaa yoo ta'u, inni lammaffaa ammoo karaa maqaa abbaa qabeenyaati. AO keessatti, qabeenyi kan eenyuu akka ta'e agarsiisuuf abbaan qabeenyaafi (abbaan horii eenyuu akka ta'e) qabeenyi walitti aananii dhufu; yeroo kana maqaan inni qabeenya namaa ta'u dura dhufa, bamaqaaleen abbaa qabeenyaa ammoo itti aanee dhufa. Bamaqaaleen qabeentaa looga adda addaa keessatti unka adda addaa qabu.

- a. hintala koo
- b. hintala kee
- c. hintala ishee
- d. ilma isaa
- e. ilma keenya
- f. ilma keessan
- g. ilma isaanii

Loogni Tuulamaammoo unka biroo qaba. Fakkeenya armaan gadii looga Maccaati(Griefenow-Mewis, 2001):

- a. ilma kiyya
- b. hintala tiyya/too
- c. ilma kee
- d. hintala tee
- e. abbaa ishii
- f. haada ishee/ishii

Bamaqaalee Gaaffii

Bamaqaalee gaaffii/iyaafannoo (Addunyaa, 2018: 51) jechuun jechoota gaaffii gaafachuuf tajaajilan jechuudha. Hima keessatti eenyu gocha tokko akka raawwate, maal akka raawwate, eessatti akka raawwate, yoom akka raawwateefi kkf gaafachuuf kanneen nu tajaajilan bamaqaalee gaaffiiti. Bamaqaalee gaaffii AO fakkeeniyota armaan gadiirraa hubachuu dandeenya.

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

- eenyu: qaama gocha raawwate
- maal: antima gaafata (gaaffii gaafata)
- maaliin: meeshaa (waanta ittiin hojjetamu) gaafata
- eessa/eessaa/eessatti: bakkatti gochi itti raawwatame
- yoom: yerootti gochi iitti raawwatame
- maaliif: sababa gaafata
- meeqa: lakkoofsa gaafata
- hammam: lakkoofsa gaafata
- akkam/akkamiin/akkamitti: haala/akkaataa gaafata
- kam: kam adda baafachuu
- kan kan eenyuu: abbaa gaafata

Bamaqaalee armaan oliitti fayyadamnee gaaffii adda addaa gaafachuu dandeenya.

- a. Eenyu hoolaa bite?
- b. Boontuun hoolaa eessaa bitte?
- c. Boontuu maal bitte?
- d. Boontuun hoolaa eessaa bitte?
- e. Boontuun hoolaa yoom bitte?
- f. Boontuun hoolaa meeqaan bitte?
- g. Boontuun hoolaa maaliif bitte?
- h. Boontuun hoolaa eenyuuf bitte?
- i. Boontuun hoolaa akkamii bitte? fi kkf.

Bamaqaalee Ofiif

Bamaqaaleen ofiif/ufinaa(Addunya, 2018) namni tokko ykn qaamni tokko gocha tokko ofisaa/ofiishee mataa isaatiif/ isheetiif akkasumas murtee mataa isaatiin/isheetiin raawwachuu agarsiisa. Bamaqaaleen ofiif AO keessatti bifa sadiin mula'atu. Isaanis of, uffi if dha(Griefenow-Mewis, 2001). Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Isheen ofumaa dhufte;
- b. Inni ofumaan of gargaara.
- c. Dhukkubni osoo nama hinqabiin of irraa ittisuun baayyee gaariidha;
- d. Hamaan ofitti bada.

Bamaqaalee Garlamee

Bamaqaaleen garlamee/waliyyoo(Addunya, 2018) (Addunyaa, 2018: 53) namni lama ykn lamaa ol gocha waliif deebisuu agarsiisa. Bamaqaaleen garlamee AO keessatti tajaajilan wal, walii, walitti, waliif, waliin dha.

- a. Namni biyya tokko ijaaru wal loluu hinqabu.
- b. Namni mana tokko ijaaru citaa wal hinsaamu.
- c. Yeroo kamuu tanaan walii tumsuun ba'eessa.
- d. Walii galuun hinjiru yoo ta'e guddinni hinjiraatu.
- e. Walii galan alaa galaan.
- f. Namani yoo alagoome walirraa fagaata.
- g. Namni yoo wal bare walitti firooma.
- h. Waliif miiltoo ta'uu jechuun waliin imaluu jechuudha.

Bamaqaalee Agarsiistuu

Bamaqaaleen agarsiistuu waan tokko dhiyeenyatti ykn fageenyatti agarsiisuuf tajaajilu(Griefenow-Mewis, 2001). Fakkeenyaaf himoota armaan gadii ilaalla:

- a. Namni kun eessaa dhufe? Dubartiin kun/tun eenyu?
- b. Dubartii kana/tana dubbisi; namicha kana dhiisi.

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

Akkasumas bamaqaaleen agarsiistuu waan fagoo jiru agarsiisan jiru.

- a. Namoota sanneen/kanneen beektaa?
- b. Gurbaan sun barataadha.

Gaaffilee kutichaa

Qabxiiwwan armaan gadii fakkeenyaan ibsi:

1. Bamaqaalee ramaddii
2. Bamaqaalee qabeentaa
3. Bamaqaalee gaaffii
4. Bamaqaalee ofiifee
5. Bamaqaalee garlamee
6. Bamaqaalee agarsiistuu

4.5 Gochima

AO keessatti, kutaan himaa hunda caalaa barbaachisu gochima; sbabni isaas yeroo baay'ee gochimni akka himaatti of danda'ee dhaabbachuun yaada guutuu dabarsa. Gochimni yeroo waan tokko taasisamu ykn raawwatamu agarsiisa. Gochimni taateewwan, adeemsota, haala namni ykn waan tokko keessa jiru addeessa. Fufilee adda addaa sababa adda addaatiif waan maxxanfatuuf unkan gochima jijiirama guddaa agarsiisa.

4.5.1 Ramaddii Gochimarratti

AO keessatti, matimni gochima waliin wal simachuu qaba. Wal simannaan matimafi gochima fufii gochima irratti maxxanuun mul'ifama. Kana jechuun, fakkeenyaaf, matimni ramaddii tokkoffaa yoo ta'eera ta'e, fufiin ramaddii tokkoffaa agarsiistu gochima irratti maxxantee abbaa gocha raawwate agarsiisti jechuudha. Ramaddiiwwan adda addaa agarsiisuuf fufiileen unka gara garaa gochima irratti maxxanu. Fufiileen kunneenis fufii boodaa/duraa tahuudhaan hundee gochima irratti maxxanu. Haala kanas fakkeenya armaan gadii irraa haa hubannu. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii keessatti fufiiwwan dhuma gochima jiran ramaddiiwwan matima agarsiisan.

- a. Ani nan-raf-a
- b. Ati ni-raf-ta
- c. Isheen ni-raf-ti
- d. Inni ni-raf-a
- e. Nuti ni-raf-na
- f. Isin ni-raf-tu
- g. isaan ni-raf-fu

4.5.2 Henna

Seensa

AO keessatti, gochima irratti kanneen maxxanan fufiilee ramaddii qofa miti. Fufiileen henna agarsiisanis gochima irratti maxxananii gochi tokko yoom akka

raawwatame odeeffannoo kennu. Namni dubbii gaggeessu tokko gocha gaggeefame wayita gabaasu yeroo waliin karaa sadii walitti firoomsuu danda'a. Gochi tokko akka amma raawwatamaa jirutti gabaasuu danda'a. Akkasumas gochi tokko gara fuulduraatti kan raawwachuuf jedhu ta'uu isaa gabaasuu danda'a. Kana malees, gochi tokko yeroo darbe keessa kan raawwate ta'uu isaa gabaasa. Gocha tokko yeroo waliin walitti firoomsuun kun yeroo raawwii gochaa jedhama. Haala kanaan AO keessatti hennaa akaakuu sadiitu argama. Isaanis dabrennaa, ammennaafi duranaa jedhamu(KATO, 1995; Margaa, 2010). Hennaan moggaasa adda addaa qaba(Beekamaa, 1996; Jaalataa, 2015)⁴.

Kitaaba kana keessatti fufilee hoormaataa kanneen booda gochimaa dhu-fan akka fufii tokkootti ilaalamu (Griefenow-Mewis, 2001; Owens, 1985; Gragg, 1976; Margaa, 2010). Fakkeenyaaf mee jecha **deeme** jedhu fudhannee haa ad-deessinu. Hundeen jecha {deem-} dha. {deem- + -e = deem-e} ta'a. Unki **deeme** jedhu ramaddii tokkoffaa qeentee (ani) fi ramaddii sadaffaa qeentee (isa)fi tokko. Kana jechuun fufiin {-e} yeroofi ramaddii agarsiisti jechuudha. Dabal-ataanis lakkoofsa qeenteefi korniyaa dhiira agarsiisti. Karaa jecha gara biroo fufii tokkittiin odeeffannoo gara garaa kenniti; yeroo dabaraa, ramaddii tokkoffaa ykn sadaffaa, lakkoofsa qeenteefi kkf. Garuu namoonni tokko tokko fufii {-e} n waan yeroo qofa agarsiistu itti fakkaata. Kun garuu dogoggora. Fufii {-te} jettus haa ilaallu. Namoonni tokko tokko fufii kana lamatti baasu; {-t-, -e} jedhanii adda adda qoodanii {-t-} n ramaddii agarsiisti {-e} n yeroo dabaraa agarsiisti jedhu. Garuu qaaccessi akkasi dogoggora. Osoo {-t-}n ramaddii qofa agarsiisti taate ramaddii lammaffaa qofaa keessa jiraachuu qabdi turte (ati deem-te).

Garuu fufiin {-t-}n ramaddii sadaffaa keessas jirti (isheen deem-te). AO haala kanaan qaaccessuun dogoggora guddaa fida. AO keessatti fufiileen gochi-marra jiran hennaa, lakkoofsa, ramaddii, korniyaa altokkotti agarsiisu. Fakkeenyaaf, fufii {-te}, dabarennaa, lakkoofsa qeenteefi korniyaa agarsiisti. Kanaaf {-t-, -e} adda adda qooduun sirrii miti. Fufiileen ramaddii tokkoffaa hedduu, {-ne} (deem-ne) yoo ilaalle haala walfakkaatu hubanna. Fufii kana bakka lamatti qoodnee {-n-e} mee haa jennu. Fufii {-e}n yeroo dabaraa agarsiisa haa jennu. Fufii {-n-}n lakkoofsa heddu agarsiisaa haa jennu. Yoo akkas ta'e ramaddiifi korniyaa kamtu agarsiisare? Kanaaf fufii {-ne} bakka lamatti qoqqooduun bu'aa hinqabu;

---

⁴Mogaasinni hennaa kitaaba kanaa (KATO, 1995) irratti bu'uureffata.

akkuma jirutti dabrennaa, ramaddii tokkoffaa, lakkoofsa hedduufi korniyaa hinmurtoofne agarsiisa. Fufii {-tan} (deemtan) yoo ilaalle akksuma. Fufiin kun akkuma jirutti dabrennaa, ramaddii lammaffaa, lakkoofsa hedduuf, korniyaa hinmurtoofne agarsiisa. Kanaaf barnoota keessatti fufii kana akkuma jirutti ramaddii, lakkoofsa, yeroofi korniyaa agarsiisa jechuutu filatama. Fufiin, {-an}is (deem-an) akka fufii tokkootti fudhatama malee adda adda hinqoqqoodamu ; akkuma jirutti odeeffannoofn afraan ibsa. Kutaalee kanatti aananii dhufan keessatti qaacceessi hennaa haala armaan oliin gaggeeffama.

Hennaa Salphaa

Qaacceessi hennaa kutaa kanaa hayyoota gara garaa bu’uureffata (KATO, 1995; Griefenow-Mewis, 2001; Owens, 1985; Tolemariam, 2011). Hennaa salphaan akaakuuwwan gurguddoo sadii qaba. Isaanis aldhumataa, ajaajaafi dhumataa jedhamu.

Aldhumataa Aladhumatni unka aldhumataa⁵ fi amsiqaa (KATO, 1995) of keessaa qaba.

- **Aldhumataa:** Aldhumata jechuun gochima fufii matima waliin hidhata hinqabneefi yeroo hinmul’isne jechuudha. AO keessatti unki yeroo aldhumataa fufii {-uu} tiin xumura. Fkn, deem-uu, fiig-uu, bit-uufi kkf yeroos matimas hinmul’isan.
- **Amsiqaa:** Unki hojii amma gaggeeffama jiru agarsiisuuf . Unki ramaddii hundaafi {-aa} dha; gochimni {-aa} ida’ates yeroofi matima hinagarsiisu yoo gochima **jira** jedhu waliin dhufe malee. Fkn, nyaach-aa, barreess-aa, fiig-aa fi kkf aldhumata. Garuu hima ‘Nyaachaa-aa jirra.’ jedhu keessatti ‘jirra’n aldhumata miti.

Ajjajaa Unki ajajaa yeroo hinagarsiisu. Kanaaf aldhumata jenna. AO keessatti qeenteef unki ajajaa fufii –i tiin xumura; danuufi garuu {-aa} tiin xumura. Haa ta’u malee, jechi fufii {-at-} iin kan xumuru yoo ta’e unki ajajaa qeenteef –adhu tiin

---

⁵Jechi aldhumata jedhu jecha Aafaan Ingilizii gerund bakka bu’a

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

---

yoo xumuru danuuf ammoo {-adhaa} tiin xumura. Fakkeenyaaf jechoota kanneen akka deem-i, taa'-i, raf-i, dubbis-i, balleess-i fi kkf hubachuu dandeenya. Jechi fufii {-at-} dhumarraa qabu garuu unki ajajaa qeenteef {-adhu} dha. Fakkeenyaaf, gudd-adhu, gabb-adhu, salph-adhu, bar-adhu fi kkf.

Dhumataa Gochimni dhumataan matima waliin hidhata qaba; yeroos agarsiisa. Fufiileen hima of danda'aas ta'e hima hirkataa irratti fufamanii dabrennaas ta'e egeree agarsiisan jiru. Akka waliigalaatti rammaddi tokkoffaa qeenxeen fufii dabalataa {-n} kan jecha gochima dursee dhufe irratti fufamu qaba. Dhumataan fufiilee akaakuu afur qaba.

1. Fufiilee yeroo duranaa agarsiisan hima of danda'aa duranaa agarsiisu keessatti irra caalaan fufiin {-a} yeroo ammaa agarsiisa; kanaaf dhumata jenna. Fakkeenyaaf, ani nan rafa, ati rafta, isheen rafti, isaan rafuufi kkf.

2. Fufiilee duranaa hima hirkaataa irratti fufaman-fufiileen armaan gadditti eeraman kunneen ciroo hirkataa irratti fufamanii yeroo ammaa agarsiisu. As keessatti walqabsiistuu akkafi fufiileen gara garaa gochimarratti ida'aman yeroo duranaa agarsiisu. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

a. As dhufuunkoo akka nama gammachiis-u beektuu?

b. Barachuun akka nama kabachiis-u baraa.

c. Hojjechuun akka nama gammachiis-u baraa.

Hi'eentaan unka kanaa akka hin...ne kan jedhu.

a. Walaalummaan akka nama hin-fayyad-ne baraa.

b. Barachuun akka nama hin-mii-ne baraa.

3. Fufiilee gochimarratti fufamanii dabrennaa agarsiisan fufiileen dabrennaa agarsiisan gabatee armaan gadii keessatti eeramaniiru. Fakkeenyaaf, rafe, rafte, rafne fi kkf. Hi'eentaan unka kanaa ramaddii hundaaf **hin...ne** kan jedhu. Fakkeenyaaf, ani hin-dhuf-ne.

4. Fufiileen gochimarratti ida'amanii haayyama agarsiisanfufiileen haayyama agarsiisan as keessatti ramadamu.

a. Biyyaaf dalaguuf karoora haa baafat-nu.

b. Eessaa akka dhufu haa tilmaam-nu.

c. Yaada wal jijjiiruuf sirriitti wal haa caqaf-nu.

d. Qormaata darbuuf haa qo'at-tu fi kkf.

Hennaa Dachaa

Hennaa dachaa akaakuu addaaddaa qaba. Isaanis raawwima ammeennaa ⁶, raawwima dabrennaa ⁷, amsiqaa ⁸, tarsiqaa ⁹, dabrennaa ¹⁰, muranna ¹¹ fi murannaanala ¹² of keessatti qabata.

Raawwima Ammeennaa Raawwimni ammeenaa jechuun hojii yeroo dabre dalagameeru amma kan dhaabbateeru; garuu haala ammaa irraatti kan dhiibbaa qabu agarsiisa. Seerri raawwiimni Ammeennaa akka armaan gadiin taa'uu danda'a:

- *Raawwima ammeennaa = Gochima (G) + Fufii (F) + Tumsii Ammeennaa + Fufii*

Gabatee 4.4: Raawwii ammeennaa				
Ramaddii	Hundee	Fufii	Tumsii	Fufii
Qen				
1	raf-	-een	jir-	-a
2	raf-	-tee	jir-	-a
3				
Dh.	raf-	-ee	jir-	-a
Du.	raf-	-tee	jir-	-ti
Hed.				
1	raf-	-nee	jir-	-na
2	raf-	-tanii	jir-	-tu
3	raf-	-anii	jir-	-u

⁶Present perfect

⁷Past perfect

⁸Present progressive

⁹Past progressive

¹⁰Past habitual

¹¹Future definite

¹²Future indefinite

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

Raawwima Dabreennaa Raawwimni dabreennaa gocha yeroo darbe fageenyatti dalagamee kan yeroo ammaa irratti dhiibbaa hinqabne agarsiisa. Raawwimni dabreennaa seera armaan gadii qaba:

- Raawwima Dabreennaa = Gochima + Fufii + Tumsii (Dabreennaa) + Fufii

Gabatee 4.5: Raawwii dabreennaa				
Ramaddii	Hundee	Fufii	Tumsii	Fufii
Qen				
1	raf-	-een	tur-	-e
2	raf-	-tee	tur-	-e
3				
Dh.	raf-	-ee	tur-	-e
Du.	raf-	-tee	tur-	-te
Hed.				
1	raf-	-nee	tur-	-ne
2	raf-	-tanii	tur-	-tan
3	raf-	-anii	tur-	-an

Fakkeenyaaf:

- a. Ani rafeen ture.
- b. Ati raftee turte.
- c. Isheen raftee turteefi kkf.

Amsiqaa Hennaan amsiqaa wayita namni dubbii gaggeessuu ykn barreessu sana gocha dalagamaa jiru agarsiisa. Amsiqaan karaalee lama agarsiifama:

- 1. G + aa + Jiruu (ammeennaa) ykn,
- 2. G + uu + -tti + Jiruu (ammeennaa)

Gabatee 4.6: Raawwii amsiqaatokkoffaa

Ramaddii	Hundee	Fufii	Tumsii	Fufii
Qen				
1	raf-	-aan	jir-	-a
2	raf-	-aa	jir-	-ta
3				
Dh.	raf-	-aa	jir-	-a
Du.	raf-	-aa	jir-	-ti
Hed.				
1	raf-	-aa	jir-	-na
2	raf-	-aa	jir-	-tu
3	raf-	-aa	jir-	-u

Karaa seera lammaffaa ammoo unki amsiqaa kan armaan gadiiti:

Gabatee 4.7: Raawwii amsiqaa lammaffaa

Ramaddii	Hundee	Fufii	Tumsii	Fufii
Qen				
1	raf-	-uuttin	jir-	-a
2	raf-	-uutti	jir-	-ta
3				
Dh.	raf-	-uutti	jir-	-a
Du.	raf-	-uutti	jir-	-ti
Hed.				
1	raf-	-uutti	jir-	-na
2	raf-	-uutti	jir-	-tu
3	raf-	-uutti	jir-	-u

Tarsiqaa Hennaan tarsiqaa dubbatiichi ykn barreessichi dhimma yeroo darbe keessatti raawwatamaa tureeru agarsiisaa. Seerri isaas kan armaan gadiiti:

- $G + aa + Tumsii\ Turuu\ (Dabreenmaa) + Fufii$

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

Unka tarsiqaa gabatee armaan gadiirra hubachuun danda'ama:

Gabatee 4.8: Raawwii tarsiqaa				
Ramaddii	Hundee	Fufii	Tumsii	Fufii
Qen				
1	raf-	-aan	tur-	-e
2	raf-	-aa	tur-	-te
3				
Dh.	raf-	-aa	tur-	-e
Du.	raf-	-aa	tur-	-te
Hed.				
1	raf-	-aa	tur-	-ne
2	raf-	-aa	tur-	-tan
3	raf-	-aa	tur-	-an

Murannaa Hennaan duranaa akaakuuwwan lama qaba. Isaanis muranaafi muranaanala jedhamu. Hennaan muranaa yeroo duranaa keessatti waan hojjetamuuf jedhu agarsiisa. Waan murtoo qabu jechuudha. Seerri isaas:

- Murannaa = G + uu + fi (dha) ykn G + uu + fin + jechuu

Gabatee 4.9: Raawwii murannaa

Ramaddii	Hundee	Fufii	Tumsii	Fufii
Qen				
1	raf-	-uufan	jedh-	-a
2	raf-	-uuf	jet-	-ta
3				
Dh.	raf-	-uuf	jedh-	-a
Du.	raf-	-uuf	jet-	-ti
Hed.				
1	raf-	-uuf	jet-	-na
2	raf-	-uuf	jet-	-tan
3	raf-	-uuf	jet-	-an

4.5.3 Tarree Gochimaa

Gochi walduraa duuba hojjetama. Kanaaf, gochimni tarree qaba. Tarree gochima jechuun gochimoota tarreetiin wal bira naquun hima dheeraa ijaaruudha. Gochima tarreessuun gochima tokko, lama yookiin lamaa ol hima gidduutti fiduudha. Walumaa galatti, AO keessatti, bakka hima keessatti dhufan irratti hundaa'uun, gochimoota akaakuuwwan lamatti qooduu dandeenya. Akaakuun tokko gochima xumura himaa dhufudha. Akaakuun biroo ammoo gochima xumura himaa hindhufnedha; karaa jecha gara biroo isa gidduu himaa dhufudha jechuudha. Gochimni xumura himaa dhufe yeroo mara fufiilee adda addaa kanneen yeroo, ramaddii, korniyaafi lakkoofsa agarsiisan maxxanfata. Gochimni gidduu himaa dhufu garuu gocha xumura himaa dhufe dura gochi biroo raawwatamuu isaa agarsiisa; fufiin itti maxxaneerus kanuma agarsiisa. Kana jechuun gochimni gidduu himaa dhufu fufiilee akaakuu adda addaa ofirraa hinqabau jechuudha. Garuu dubbachiiftuun dhumaa nidheeratti. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa hubannu:

- Abbaankoo manaa ba'ee, hiriyyaa isaa mari'atee, farda yaabbatee, gabaa deemee, uccuu bitee dhufe.
- Namichi rafee, ka'ee, weeddissee, manaa ba'ee, konkolaataa yaabbatee, gara hojjaa deeme.

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

Akka fakkeenya (a) fi (b) irraa ilaalutti gochimoonni tarreettiin adeemsa nama tokkoo ibsaniiru. Unki gochimoota walfakkaata; dubbachiiftuu dhumaa dheeressuudhaan hima dheeressuudha.

Akaakuun gochimaa, himaa gidduutti, tarree galee dhufu isa gochi tokkoofi inni biroon al tokko akka gaggeeffaman kan agarsiisudha. Kana jechuun, gochoon adda addaa walduraa duuba dhufuun altokkotti hojiiwwan gaggeeffaman agarsiisuu jechuudha. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Osoo isheen mucaa baattee nama afeeraa jirtuu namni dheeraan tokko ishee waame.
- b. Wayita ati barattu, dubbistu, barreessitu, inni loon tiksa.
- c. Osoo isheen fiigaa jirtuu, inni dhufe.

Gochimni gidduu himaa dhufu inni biroon ammoo waa'ee ramaddii ykn yeroo osoo odeeffannoo hinkenniin waa'ee gocha dhugaa ta'e tokkoo ibsa. Fakkeenyaaf kan armaan gadii haa ilaallu:

- a. Daa'imaaf aannan dhuguun barbaachisaadha.
- b. Kitaaba dubbisuun guutuu nama taasisa.

Fakkeenyonni (a) fi (b) irratti ilaalaman kunneen gochima gara maqaatti jijjiiru; fufiin tajaajila kanaaf oolus-uu dha. Fufiin kun hundee gochimaa irratti maxxana. Kan inni maxxanus karaa boodati; Fkn, dhug-uu, dubbis-uu kkf.

4.5.4 Gochima Dhalatoo

Akkuma waliigalaatti, AO keessatti, gochimni unkaawwan akaakuu lama qabatee mul'achuu danda'a. Unki tokko, hundeen gochimaa fufiilee hortee (ramaddii, lakkoofsa, yeroo, korniyaa) ida'atee dhufa. Unki biroon ammoo, hundeen jechaafi fufiilee dhalatoo waliin dhufa. Kutaa kana keessatti gochima dhalatoo ilaalla. AO keessatti maxxantoonni akaakuu adda addaa haala adda addaan hundee jechaa irratti maxxanuudhaan gochimoota dhalatoo akaakuu adda addaa uumu. Fufileen tokko tokko hundee gochimaarratti fufamuun gochima dhalatoo haaraa uumu. Kanneen biroon ammoo hundee ibsa maqaarratti fufamuun gochima dhalatoo akaakuu gara garaa uumu. Akkasumas fufileen hundee maqaa irratti fufamanii gochima dhalatoo uuman jiru. Gochimoota dhalatoo haala kanaan uumaman kan-

neen akka taasisuu, giddugalaafi raawwatamaa akka armaan gadiitti ilaalla.

Gochimaa Taasisuu

Gochimni taasisuu jechuun abgochi tokko isa gara biroo irra dhiibbaa geessisee wayita gocha tokko raawwachiisu agarsiisa. Hundee jechaa irratti maxxantoonni {-s-, -is-, -sis-, -siis-, -ss-, -ess-, -eess-} ida'amani gochima taasisuu uumu (Tolemariam, 2009, p.100). Fufileen {-s-, -is-} dhamjecha ceesistuus ta'uu danda'u.

Seerota gochima taasisuu uuman:

- *Gochima hafoo + is = Gochima taasisuu /ce'aa*

Fakkeenya:

- rafe → raf-is-e
- dammaqe → dammaq-is-e

- *Maqibsa + is = Gochima taasisuu qeentee*

Fakkeenya:

- furdaa → furd-is-e
- guddaa → gudd-is-e

- *Gochima hafoo + s = Gochima taasisuu/ce'aa*

- dabe → dab-s-e
- goge → gog-s-e

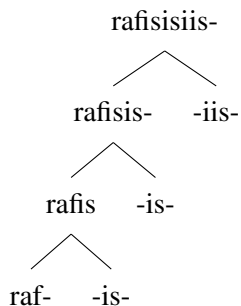
Fufiin taasisuu {-s-, -is-} fufii marsaa tokkoffaati. Yoo fufii {-is-} booda fufiin ramaddii hindhufu ta'e {-iis-} fufii marsaa lamaffaa ykn fufii marsaa sadaffaa ta'a. Kana jechuunis jecha **raff-is-iis-e** jedhu keessatti fufiin marsaa lammaffaa irratti dhufe {-iis-} dha. Akkasumus jecha **raff-is-isiis -e** jedhu keessattis

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

---

fufiin dhuma irratti dhufe {-iis} dha. Haa ta'u malee {-sis} fufii marsaa calqabaa ta'e mul'achuu danda'a. Fakkeenyaaf jechoota **deem-sis-e** fi **kolf-sis-e** keessatti {-sis-} fufii marsaa duraati.

Caasaa ijaarsa gochima taasisuu akka armaan gadiitti kaa'uu dandeenya:

Gochima Giddugalaa

Fufileen {-at-, -oom-, -ah-} maqibsa ykn gochimarraa gochima giddugalaa uumu. Seerri gochima giddugalaa uumu kan armaan gadiitti:

- Gochima Giddugalaa = Maqibsa/Gochima + -at-/om-/ah-

Fakkeenya:

- arge → arg-at-e (gochimarraa gochima)
- guddaa → gudd-at-e (maqibsarraa gochima)
- gamna → gamn-oom-e (maqibsarraa gochima)
- sooressa → soor-om-e (maqibsarraa gochima)
- urgaa → urg-aah-e (maqaarraa gochima)
- hadhaa → hadh-aah-e (maqaarraa gochima)

AO keessatti gochimni ce'aan fufii {-at-} ida'atee gochima giddugalaa uuma; hiiknis isaas faayidaa mataa ofiif dhimma raawwachuudha. Fakkeenyaaf,

- a. bite → but-at-e
- b. gurgure → gurgur-at-e
- c. mure → mur-at-e
- d. ijaare → ijaar-at-e fi kkf.

Gochima Raawwatamaa

Gochimni raawwatamaa jirma gochima ceetuu irratti fufii raawwatamaa {-am-} ida'uudhaan uumama.

Seerri gochima raawwatamaa uumu kan armaan gadiiti:

- Gochima Raawwatamaa = Gochima Ce'aa + am

Fakkeenya:

- a. bite → bit-am-e
- b. dhaabe → dhaab-am-e
- c. gurgure → gurgur-am-e
- d. jaallate → jaallat-am-e
- e. jibbe → jibb-am-e
- f. mure → mur-am-e

Gochimaa Irradeebii

Ggochimni irra deebii kan uumamu wayita birsagni jalqaba hundee gochimaa irra deebi'amudha. Fakkeenyaaf gochimoota armaan gadii ilaaluu dandeenya:

- a. bite → bib-bite
- b. dhaabe → dhadh-aabe (dhadh-dhaabe)
- c. gurgure → gug-gurgure
- d. mure → mum-mure
- e. rukute → rur-rukute
- f. deeme → ded-deeme

Makoo Gochima Dhalatoo

Fufiileen gara garaa gochima dhalatoo akka horsiisan beekama. Fakkeenyaaf fufiin {-s-} gochima taasisuu/ceesisuu uuma; fufiin {-at-} gochima giddugalaa uuma; fufiin {-am-} gochima raawwatamaa uuma. Fufiileen kunneen kallattii gara garaan walitti makamuun makoo gochima dalatoo walxaxaa ta'e uumuu danda'u.

- **taasisaa + raawwatamaa:** Fufii taasisaa {-s-} fi fufii raawwatamaa yoo walitti makne gochima dhalatoo fufii {-s-, -am-} jedhu ofiirraa qabu arganna. Fakkeenyaaf, cab-s-am -e.
- **raawwatamaa + taasisuu:** Fufii {-am-} dura finnee fufii {-s-} yoo itti aansines gochima dhalatoo walxaxaa uumuu dandeenya. Fakkeenyaaf, dhabam-sis-e.
- **taasisaa + giddugalaa:** Fufiilee taasisaafi giddugalaa walitti maknees gochima dhalatoo uumuu dandeenya. Fkn, cab-s-at-e. Haa ta'u malee kallattiin taa'umsa fufiilee kanneen wal jijjiiruu hindanda'u. Fkn, *cab-at-s-e hinjedhamu.
- **raawwatamaa + giddugalaa:** Fufiileen raawwatamaa {-am-} fi giddugalaa {-at-} walitti makamuun gochima walxaxaa hin'uuman. Fakkeenyaaf, *gurgur-am-at-e (hinjedhamu) *gurgur-at-am-e (hinjedhamu)

Gochima Tiishoo

Gochimni tiishoo jechoota lamarraa uumama. AO keessatti, durduubeen, Gochimibsaa ykn bamaqaan gochimatti makamee gochima uuma. Gochimibsaafi bamaqaaleen kanneen akka gad, wal, waliin, walitti, wajjin, of, itti(in), jala fi kkf gochimatti makamuun hiika adda addaa uumu (Griefenow-Mewis, 2001, p.88). Fakkeenyaaf, jechoota kanneen akka gad-dhiisuu, gad-ba'uu, itti-dhiisuu, jala-ba'uu, of-bulchuufi kkf ilaaluun danda'ama.

AO keessatti hundeen jechaa gochima jechuu fi gochuu waliin walitti makamuun jecha tiishoo uumu (Griefenow-Mewis, 2001, p.89). Fakkeenyaaf jechootni

kanneen akka cal-gochuu, cal-jechuu, hillim-gochuu, gab-gochuufi kkf dhimma kana ibsuu danda’u.

4.5.5 Gochima Tahuu/Ta’uu

Gochimni tahuu karaalee lama ibsama. Tokko eenyummaa ykn maalummaa agarsiisa. Inni lammaffaammoo bakka waan tokko ykn namni tokko jiru agarsiisa. Gochimni Tahuu karaalee tumsiiwwan dha, ti fi –i eenyummaa ykn maalummaa agarsiisa; hi’eentaan gochima ta’uu karaa miti agarsiifama (Griefenow-Mewis, 2001, p.90). Fakkeenya gochima ta’uu tumsii dha, ti fi {-i} waliin akka armaan gadiitti ilaalla:

- a. Ani barsiisaa dha.
- b. Ati barsiisaa/tuu dha.
- c. Isheen barsiistuu dha.
- d. Ani abbaa kee ti.
- e. Ati abbaa isaa ti.
- f. Isheen haadha koo ti.
- g. Kun aannani.
- h. Kun bishaani.
- i. Kun ilkaani.

Gochimni tahuu hennaa dabrennaa, amsiqaafi duranaas agarsiisa.

- a. Isheen barsiistuu tahaa jirti (Amsiqa).
- b. Ani barsiisaan tahaa jira (Amsiqa).
- c. Isheen barsiistuu turte (Dabrennaa).
- b. Ani baradhufu Finfinneen taa’a taha (Duranaa). Gochimni tahuu/ta’uu kan bakka waliin walqabatee jiraachuu agarsiisa.
- a. Ani jira.
- b. Ati jirta.
- c. Isheen jirti.

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

Hi'eentaan jiraachuu agarsiisuuf hin-ida'uudha.

- a. Ani hin-jiru;
- b. Ati hin-jirtu;
- c. Isheen hin-jirtu;

4.5.6 Gochima Qabeenyaa

Jechi qabuu jedhu hiika adda addaa qaba. Hiikni tokko waan tokko harkaan ykn meeshaatiin qabuu jechuudha. Hiikni gara biroon ammoo waan tokko qabaachuu ykn qabeenya godhachuu jechuudha.

- a. Ani mana qab-a.
- b. Ati lafa qab-da (ta).
- c. Isheen fira qab-di (ti).

Hi'eentaan gochima kanaa hin-gochimatti dabaluun agarsiisama. Fkn, Ani mana hin-qab-u; Ati lafa hin-qab-du; Isheen fira hin-qab-du fi kkf. Fakkeenyonni armaan olii hennaa ammeennaa agarsiisu; hennaa biroos agarsiisuu.

- a. Ani mana qaba ture (Dabrennaa).
- b. Ati lafa qabda turte (Dabrennaa).
- c. Ani mana nan qabaadha (Duranaa).

Jechi qaba jedhu gochima birootti ida'amee dirqama agarsiisa.

- a. Ati barachuu qabda;
- b. ati yerootiin mana barumsaadeemuu qabda fi kkf.

Gaaffilee Boqonnichaa

1. Fufileen ramaddii gochimarratti ida'aman keessaa 9 tuqi.
2. Fufilee hennaa aldhumata, ajaja, dhumata, ammeenna, dabreenna, amsiqa, tar-siqa, murannaafi murannaalaf fakkeenya kenni.

3. Akaakuuwwan dhalatoo gochimaa tarreessi.
4. Gochimni irra deebii maali?
5. Gochimni tiishoo maali?
6. Gochimni tahuu maali?

4.5.7 Jechoota Tajaajilaa

Akkumaan duraan eerretti, jechoonni akaakuuwwan lamatti qoodamu. Isaanis jechoota qabiyyeefi jechoota tajaajilat. Jechoonni qabiyyee kanneen boqonnaawwan darban keessatti ilaalle, maqaa, maqibsa, gochimafi ibsa gochimaa fa'i. Jechoonni qabiyyee jijjiiramaaf saaxilamoodha. Adeemsa siyaasaa, dinagdeefi hawaasummaa waliin hidhata guddaa qabu. Sirni tokko yoo dhufe jechoota haaraatu gara afaanichaatti makama. Sirni tokko yoo bademmoo jechoonni qabiyyee sirnicha ibsan nimanca'u.

Jechoonni tajaajila garuu jechoota qabiyyeerra adda. Jechoonni tajaajilaa wayita barreefaman ykn dubbataman sammuu namaa keessatti fakkii hinmul'isani. Jechoonni tajaajilaa seera afaanichaa, caasluga afaanichaa eegu malee jijjiirama sirnaa kamiyyuu waliin hidhata hinqaban. Kanaaf, jechoonni tajaajilaa jijjiiramaaf saaxilamoo miti; umrii dheeraas jiraatu. Jechoonni kanneen akka durduubee, walqabsiistuufi xiyyeeffannoo gara garaa jechoota tajaajilaa jedhamu. Jechoota tajaajilaa kanneenis kutaa kana keessatti gad fageenyaan ilaalla.

Durduubee

AO keessatti durduubee akaakuu adda addaatu jiru. Isaanis kanneen jechatti fufaman, kanneen jecha dursanii dhufan, kanneen jecha booda dhufaniifi kanneen lamatti qoodamanii jecha ofiisaanii gidduu galshanidha.

Durduubeewwan armaan gadii jechatti fufamanii argamu (Griefenow-Mewis, 2001, p.50).

- a. -itti: manaa gad-itti
- b. -tti: mana-tti
- c. -rra (irra): mana-rra fi kkf.

Durduubeewwan dura jechaa dufanis (Griefenow-Mewis, 2001, p.50).

- a. akka: akka miilaan deemu
- b. gara: gara manaa deemaa
- c. hanga: hanga sa'atii lamaa turaa

- d. karaa: karaa mirgaa koottaa
- e. waa'ee: waa'ee dinagdee dubbadhaa fi kkf.

Durduubeewwan lamatti qoodamanii jecha of gidduu galshan(Griefenow-Mewis, 2001, p.53) kanneen armaan gadii fa'i.

- a. gara ... tti: gara manaatti
- b. hanga ... tti: hanga ammaatti fi kkf.

Durduubeewwan booda jechaa dhufan (Griefenow-Mewis, 2001, p.52) jiru.

- a. ala: hojii ala
- b. bira: mana bira
- c. booda: sa'a afur booda
- d. duuba: mana duuba
- e. dura: nama dura
- f. gad: manaa gadfi gubbaa, gidduu, jala, keessa, diida, malee, teellaa, waliinfi kkf.

Walqabsiistota

Walqabsiistuun akaakuu jecha tajaajilaati. Walqabsiistuun himaafi hima ykn gaaleefi gaalee walqabsiisuuf tajaajila. AO keessa walqabsiistota akaakuu sadiitu jiru. Isaanis kanneen of danda'anii dhaabbatan, kanneen hirkataniifi kanneen irra deebi'ani dha (Griefenow-Mewis, 2001, p.55).

Walqabsiistotni hima of danda'ee dhaabbate walqabsiisanii tajaajilan hed-duudha (Griefenow-Mewis, 2001, p.56).

- a. ammoo: Achi deemeeti ammoo deebi'a.
- b. garuu: Re'een garuu baala jaalatti.
- c. yookaan: Inni yookaan isheen haa dhufu.
- d. akkasumas: Borus akkasuma dalagi.
- e. booda: Hojii booda wal agarra.
- f. eegasii: Eegasii ani deebi'uun qaba.

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

- g. erga: Erga ani dhufee inni deeme.
- h. kanaaf: Kanaaf qarshii qusatti.
- i. malee: Malee inni sooroma ba'eerafi kkf. Walqabsiistonni armaan olii kunneen himoota of danda'anii dhaabbatan lamaafi lamaa ol walqabsiisuun tajaajilu.

AO keessatti walqabsiistonni himoota hirkatoo walqabsiisuun tajaajilanis heddu-udha.

- a. akka: Akka ati dhufu innuu beeka.
- b. jechuun: Leenca jechuun bineensa bosonaati.
- c. osoo: Osoo allaatti taatee nibalaliita.
- d. akkuma: Akkuma ati yaaddu namnis yaada.
- e. booda: Dhufaatiishee booda roobni caame.
- f. dura: Sirbuu dura shaakaluu barbaachisa.
- g. erga: Erga roobni caamee manaa ba'an.
- k. kanaaf: Kanaaf jettee nama hinloliin.
- l. waan: Waan kana ta'eef tasgabbaa'i.
- m. otuma: Otuma ta'e wal ooduun sirrii miti.
- n. ennaa: Ennaa biiftuun seentu horiin gala.
- o. hoggaa Hoggaa wal argan walitti boo'ufi kkf. Himoota armaan olii keessa himoonni lama lama jiru. Himoota kanneenis walqabsiistonni walitti firoomsaniiru.

Walqabsiistonni unka fufii qabanis jiru. Fakkeenya isaanii armaan gaditti ilaalla.

- {-f} Kanaa-f jettee hojii hindhiisin.
- {-(i)s} Inni-s haadhufu.
- {-ti} Kanaaf jedhee-ti barumsa dhiise.
- {-tii} Isa gaafadhaa-tii adda baafadhaa.
- {-ammoo} Isaani-sammoo dhufuu fedhu.
- {-oo} Inn-oo gara namaa hindhufu.
- {-illee} Ishee-illee argeera.
- {-moo} Isa-mmoo hinargine.

Walqabsiistonni unkota adda addaa lama qabanis jiru.

a. kanaaf jecha: Kanaaf jecha biyya tajaajilla. b. kanaaf egaa: Kanaaf egaa gara biyyaa galla. c. akkam akka: Akkam akka ta'e hinargine. d. silaa osoo: Silaa osoo dafee dhufe, anis gara hojiin deema. e. yommu yeroo: Yommuu yeroon argamu gara biyyaa deemna.

Walqabsiistonni lamatti qoodamanii gidduu isaanii gaalee biroo galchanis jiru (Griefenow-Mewis, 2001, 60).

- a. akkasuma...s: Akkasuma hoolaa-s bite.
- b. osoo...dura: Osoo inni hoolaa hinbitiin dura isheen gara manaa deemte.
- c. hamma...tti: Hamma ammaa-ttii barattoonni as hindhufne.
- d. erga...booda: Erga waraabessi darbee booda sareen dutte.
- e. akka...f: Akka hammina keessanii-f ani deebi'ee hindhufun ture.
- f. akka...tti: Akka ilaalcha keessan-tti yaadni kun sirrii miti.
- g. waan...if: Waan isin dhuftani-if inni deeme.
- h. ijaa...if: Ijaa isin dhuftani-if isheen deemte.
- i. yoo...malee: Yoo inni dhufe malee isheen midhaan hin nyaattu.
- j. yoo...llee: Yoo inni dhufe-llee isheen gadi hinteessu.
- k. yoo...yyuu: Yoo inni dhufe-yyuu isheen gadi hinteessu.

Walqabsiistonni irra deebi'anii qaama hima walqabsiisanis jiru (Griefenow-Mewis, 2001).

- a. {-s....s...s} Isa-s, ishee-s, Ganamoo-s hinargine.
- b. {-llee...llee....llee} Isa-llee, ishee-llee hinwaamne.
- c. {yookaan...yookaan} Yookaan isa ergi yookaan ofiikee koottu.

Xiyyeeffannoo

AO keessa fufiileen gara garaa xiyyeeffannoo adda addaa agarsiisu. Isan keessaa kanneen jecha, kutaa himaa, qoddataaf xiyyeeffannoo godhan jiru. Akkasumas gaaffii gaafatameef kanneen xiyyeeffannoo kennan jiru. Akkasumas ciroof kanneen xiyyeeffannoo kennan jiru. Kana malees kan miiraf xiyyeeffannoo kennan

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

---

jiru. Qabxileen kunneen armaan gaditti gabaabumaan dhiyaatu.

AO keessatti fufileen xiyyeeffannoo matimaafi kutima irratti mul'atu. Fufiin xiyyeeffannoo hiika mataa isaa danda'e hinqabaatu. Fayidaan isaa tajaajila caaslugaa qofa. Fufiin xiyyeeffannoo matimaa fufii boodaa ta'ee dhufa. Fufiin xiyyeeffannoo kutimaa garuu gochima irratti fufii duraa ta'ee argama. Fufiin xiyyeeffannoo matimaa {-tu} dha (Baye, 1988, p.371).

- a. Eenyu-**tu** foon hoolaa bite?
- b. Galgaloo-**tu** daree keessaa tokkoffaa ba'e.
- c. Namicha dheeraa sana-**tu** hoolaa bite.

Akka fakkeeniyota armaan oliirraa hubachuu dandeenyutti fufiin xiyyeeffannoo matimaa, gaalee maqaa akka matimaatti tajaajilu irratti karaa boodaa fufamti.

AO keessatti xiyyeeffannoo kutimaa kan agarsiisuu fufii {-ni} dha (Griefenow-Mewis, 2001, p.54).

- a. Manni daldalaa bara dhufu **ni**-banama.
- b. Koottu **ni**-taphanna.
- c. Achi deemnee **ni**-baranna.

Fufilee hasbarruu, qooddataa, jecha yookiin qaama jechaaf xiyyeeffannoo kennu (Griefenow-Mewis, 2001, pp.61-62).

- {-llee/illee} Namni tokk-llee hindhufne.
- {-mmoo/-ammoo} Amma-mmoo biyya gargaari.
- {-oo} Ijoolleen-oo eessa?
- {-uma} Kan na arge isaan-uma.
- {-yyuu/iyyuu} Ini-yyuu nama gaariidha.

Kana malees fufiileen gaaffii xiyyeeffannoo kennan jiru:

- {-ree} Maaliif dhugaatii dhugda-ree?
- {laata/laa} Ka'ee barsiisuu laata/laa?
- {mitii} Kun qabenyaa mitii?

{-moo} Hojjedhe-moo hinhojjenne?
 {-m} Dhufeeraa-m.

Jechoonni ciroo firoomseef xiyyeeffannoo kennan AO keessa jiru. Jechoonni xiyyeeffannoo kunneenis kan, waan, warra, inni fi isa, isheefi kkf dha (Griefenow-Mewis, 2001, pp.63-64).

- a. Nama lafarraa **kan** balleessu jibbadha.
- b. Ati **waan** bituu barbaaddu natti himi.
- c. Ati **warra** nama jibbumoo warra nama jaalatu?
- d. Namichi **inni** kaleessa dhufe hoolaa bite.
- e. Dubartiin **isheen** na barsiifte asiin darbite.

Fufileen kanneen akka {-yyo, yaa, -kaa} miiraaf xiyyeeffannoo kennu (Griefenow-Mewis, 2001, pp.63-64).

- a. Yoo nabarbaaddee, koottu-**kaa**.
- b. Leencatu baroode-**kaa**.
- d. **Yaa** waaqa-**yyo**, na dhaga'i!

Gaaffilee Kutichaa

1. Jechoota tajaajilaa boqonnaa kana jalatti ibsaman kan boqonnaa 3 keessatti tuqaman waliin tokko moo addadda? 2. Xiyyeeffannoon matimaa kami? 3. Xiyyeeffannoon kutimaa kami? 4. Walqabsiistuuwwan tarreessiitii tajaajila isaanii ibsi. 5. Durduubeewwan gara gara tarreessiiti tajaajila isaanii ibsi. 6. Fufilee xiyyeeffannoo akaakuu addaddaa tuqi.

4.6 Gochimibsa

Gochimibsi jechoota qabiyyee keessaa tokko akka ta'e boqonnaawwan darban keessatti eerameera. Kanaaf, gochimibsi, akkuma jechoota qabiyyee biroo, akka maqaa, maqibsaafi gochima , jijjiiraaf saaxilamoodha. Jijjiirraa siyaasaa, dinagdeefi hawaassummaa waliin walqabatee gochimibsoonni haaraan kuusaa jechootaa afaanichaatti dabalamu; kan duraanii ammoo haqamu.

Hima keessatti, gochimibsi dhimma raawwatamaa jiruuf odeeffannoo dalbalataa kenna. Dhimmichis eessatti, yoomfi akkamitti akka raawwatames agarsiisa. Akaakuuwwan gochimibsa adda addaatu jiru. Baayyeen isaanis garee jechootaa kanneen akka maqaa, maqibsafaa irraa dhalatu. AO keessatti gochimibsoonni, gochima dursanii dhufu.

Gochimibsootni yeroo agarsiisu:

- a. altokko: Altokko Ameerikaa deemi.
- b. amma: Ati amma baradhu.
- c. booda: Hojii booda walagarra.
- d. boru: Boru baargama deemna.
- e. dura: Dubbachuu dura caqasi.
- f. dheengadda: Dheengadda eessa turte?
- g. dhiyoo: Ati dhiyoo jirta.
- h. gaaf: tokko Anii fi ati gaaf tokko walagarra.
- i. har'a: Barnootni har'a eegala.
- j. iftaan: Iftaan eessa deemtu?
- k. yeroodhaan: Yeroodhaan galuun gaariidha.
- l. yeroo: baayyee Yeroo baayyee kitaaban dubbisa.

Gochimibsoonni bakka agarsiisan jiru:

- a. achitti: Isa achitti argitee?
- b. ala: Maaltu ala jira?
- c. alatti: Alatti saree argitan.
- d. as: Wareebessi as jira eenyu jedhe?
- e. asitti: Asitti wal haabeellamnu.

- f. dhiyoo: Firri keenya dhiyoo jira.
- g. fagoo: Diinni keenya fagoo jira.
- h. gama: Tulluu gama lagatu jira.
- i. gamana: Tulluu gamana magalaatu jira.

Gochimibsoonni armaan gadii akkaataa agarsiisu:

- a. dansaatti: Dansaatti dalagi.
- b. mannaa: Isa taa'e mannaa isa deeme wayya.
- c. saffisaan: Saffisaan dubbisuun gaariidha.
- d. sirriitti: Sirriitti qubeessuun filatama.
- e. suuta: Suutaa ofuun lubbuu tikisa.
- f. wayya: Barreessuumoo dubbisuu wayya?

Gochimibsoonni armaan gadii madaallii agarsiisu (Griefenow-Mewis, 2001, pp.97-98):

- a. baayyee: Isheen baayyee dhukubsatte.
- b. danuu: Rifeensa danuu qaba.
- c. hedduu: Inni hedduu nama jaallata.
- d. qofaa: Ati qofaa kee hindeemiin.
- e. duwwaa: Qarshii lama kuma lama duwwaa isaaf kenni.
- f. dafee: Inni dafee dafee baargama deema.

Gaaffilee Boqonnichaa

1. Gochimibsa armaan gadii hima keessatti fayyadamii agarsiisi:
  - a. Gochimibsa yeroo
  - b. Gochimibsa bakkaa
  - c. Gochimibsa akkaataa
  - d. Gochimibsa madaallii

BOQONNAA 4. XINDHAMJECHA

Boqonnaa 5

Caashima

Boqonnaan kun caasaalee gaaleefi himaa AO qaacceessa. Akkuma beekamutti jechi garee shan qaba. Kunneenis maqaa, maqibsa, gochima, gochimibsa fi durduubee jedhamu. Gareen jechaa shanan kunneen bu’uura caasaa gaaleeti. Kana jechuun gaaleewwan akaakuu shantu jiru jechuudha. Isaanis gaalee maqaa, gaalee maqibsa, gaalee gochimaa, gaalee durduubee fi gaalee gochimibsaati. Gaaleen tokko hangafa ykn durabu’aa qaba. Hangafni gaalee maqaa maqaadha. Hangafni gaalee maqibsa ibsuma maqaati. Haaluma wal fakkaatuun hangafni gaalee gochima, gochima kkf. Mataa ykn hangafa gaalee jechuun jecha gaaleen sun irratti bu’uureffate, kan hafuu ykn haqamuu hinqabne jechuudha. Afaan tokko keessatti hangafni gaalee karaa bitaa ykn karaa mirgaa dhufa. Karaa bitaa ykn karaa mirgaa dhufaatiin hangafa gaalee afaan tokko isa biroorraa adda godha. Egaa walumaa galatti caasaa gaalee tokko ibsuuf mataa ykn hangafa gaalee sanaa baruuniifi karaa mirgaa ykn karaa bitaa dhufaatii isaa adda baasuun qabxii barbaachisaadha.

Caasaa gaalee sirriitiin qacessuuf qabxiin dagatamuu hinqabne inni gara biroon walitti dhufeenya jechoota gaalee keessatti argamanii hubachuudha. Walitti dhufeenya gaalee keessatti argamu karaa lama hubatama. Tokko, walitti dhufeenya hariiroo jedhama. Walitti dhufeenya hariiroo kan jedhamu jechi ykn gaaleen tokko jechoota ykn gaalota bitaafi mirga jiran wajjin walittidhufeenya qabu jechuudha. Walitti dhufeeny inni lammaffan ammoo walitti dhufeenya sadarkaa jedhama. Walitti dhufeenya sadarkaa jechuun jechi tokko ykn gaaleen tokko jecha ykn

BOQONNAA 5. CAASHIMA

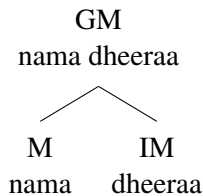
---

gaalee biro wajjin ol-aantummaa fi gad-aantummaa inni qabu kan mul'isu jechuudha. Kana jechuunis jechi tokko ykn gaaleen tokko ol-aanaa ykn gad-aanaa gaalee biro ta'uu danda'a jechuudha. Walitti dhufeeny caasaa gaaleetiin agarsiisama.

5.1 Gaalee Maqaa

Gaaleen maqaa bu'uurri ykn mataan isaa maqaadha. Ka'umsaafi caasaa gaalee maqaa armaan gadii haa ilaallu:

Caasaa 5.1: gaalee

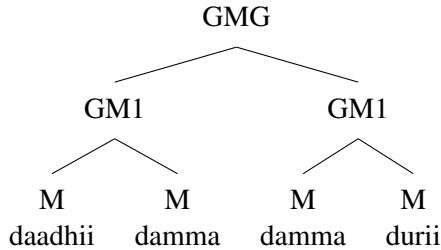

Akka gaalee maqaa armaan olii irraa ilaalamu kana jechi nama (maqaa) jedhu fi jechi dheeraa (maqibsa) jedhu waliif hariiroodha. Jechoonni lamaanuu walcinaatti argamu. Gaaleen maqaa (GM) nama dheeraa jedhu ammoo ol-aanaa maqaa nama jedhuu fi maqibsa deeraa jedhuuti. Karaa jecha gara biro ammoo maqaan nama jedhu fi maqibsi dheeraa jedhu gad -aantota gaalee maqaa nama dheeraa jedhuuti.

Seera gaalee keessatti gad-aanaan tokko ol-aantota lamaa fi lamaa ol qabaachuu hindanda'u. Yookiin ol-aantonni lama gadaanaa tokko qabaachuu hindanda'an. Kana jechuun maqaan sadarkaa gad aanaa irru jiru ol aanaa tokko qofaatti hariiroo uummachuu qaba. Yoo olaantota lamatti hariiroo godhate hiikni gaalee waldha'aa ta'a. Fakkeenyaaf caasaawwan gaalee armaan gadii haa ilaallu:

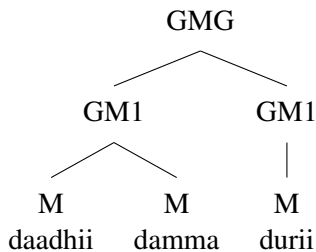
Caasaa 5.2: Gaalee maqaa

Akka armaan ol irratti mula'atu kana gaalee maqaa guddaa (GMG)n gad-aantota lama qaba isaanis gaalee maqaa xiqqaa (GM1) bitaafi mirgaa ti. GM1 (bitaa)n gad-aantota lama qabaa; isaanis daadhii fi damma dha. GM1s (mirga) akka gad aantotaatti dammaa fi durii qaba; damman ol aantota lama qabdi; kun sirrii miti; kan dogoggora taasises gad-aanaan tokko ol-aantota lama ykn maqaan dammaa jedhu ol-aantota GM1 (bitaa) fi GM1 (mirga) qabaachuudha.

Waan kana ta'eefis hiikni isaa daadhii (dammaa) isa durii jechuu ta'a-xiyyeeffannoon daadhiidha; daadhii damma¹ isa durii jechuus nita'a - xiyyeeffannoon daadhiidha. Adda hinbaasu. Waliin dha'a. Kana jechuun maal jechuudha? Kana jechuun hiikni gaalee kanaa ifa miti jechuudha. Daadhii durii jechuudha imoo damma durii jechuudha? Caasaa kan sirreessuuf akka armaan gadiitti fooyyessuu dandeenya.

Caasaa 5.3: Gaalee maqaa

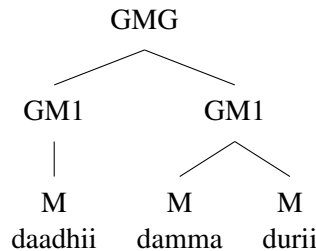
¹Gad fageenyaaf (Baye, 1986) ilaalaa.

BOQONNAA 5. CAASHIMA

Hiikni gaalee maqaa armaan olii daadhii dammaa isa durii sana jechu-udha. Akka caasaa kana keessatti ilaallutti maqaan **damma** jedhu ol aanaa tokko qofaatti firoomeera; maqaa kana ol aanaa birootti yoo firoomsinee hiikni caasicha ni jijjiirama. Fakkeenyaaf caasaa armaan haa ilaallu:

Caasaa 5.4: Gaalee maqaa

Gaaleen maqaa, maqaa tokko yookiin maqaa fi jechoota maqaa sana waliin adeeman irraa ijaarame. Kana jechuun maqaan tokko yookiin maqaa fi jechoonni maqaa waliin adeeman akka gaalee maqaatti fudhatamu. Maqaan tokko bakka gaalee yoo taa'e akkuma gaalee maqaatti fudhatama. Maqaa fi jechoonni maqaa waliin adeemanis bakkuma gaalee waan qabataniif akkuma gaalee maqaatti lakkaa'amu. Qabxii kana ibsuuf fakkeeniyota armaan gadii haa hubannu:

- Namni dhufe.
- Namni dheeraan dhufe.
- Namni dheeraan sun dhufe.

Himoota armaan olii keessaa warri jala sararamanii jiran gaalee maqaa jedhamu. (a) irratti gaaleen maqaa, maqaa namni jedhu irraa ijaarame; (b) irratti gaaleen maqaa, maqaa namni jedhu fi jecha maqaa waliin adeemuu jechuun maqibsa dheeraa irraa ijaarame; (c) irratti maqaa namni jedhu, maqibsa dheeraa jedhuu fi agarsiistuu sun jedhu irraa ijaarame. Akka fakkeeniyota kanneen irraa hubachuu dandeenyutti gaaleewwan namni, namni dheeraan fi namni dheeraan sun jedhan bakka wal jijjiiranii hima keessatti tajaajila gaalee maqaa kennuu danda'u.

Dhimma gaalee irratti qabxiin sirriitti hubatamuu qabus jira. Qabxiin kun qabxii bu'uura qabu. Gaaleen tokko gaalee ta'uu isaa fi gaalee ta'uu dhiisuu isaa maaliin beekama? Gaaleen tokko, gaalee ta'uuf dhiisuu isaa ulaagaawwan sadiin beekama.

1. Gaaleen tokko, gaalee gosa tokkoo waliin bakka waljijjiiree hima keessatti tajaajila kennuu qaba. Qabxii kana fuula itti aanee dhufu keessatti ibsina.
2. Jechoota walitti aananii dhufanii gaalee ijaaranii jiran gidduu qaamni biroon (jechi ykn gaaleen akaakuu biro) seenuu hin qabu, yoo seene dogoggora uuma. Qabxii kana fakkeenya armaan gadiirraa hubachuu dandeenya:
  - a. Namni dheeraan hoolaa bite.
  - b. *Namni hoolaa dheeraan sa'a bite.

Fakkeenyi (a) sirrii yoo ta'u (b) dogoggora qaba. Hima (b) kana dogoggora kan taasise gaalee namni dheeraan jedhu gidduu maqaan hoolaa jedhu waan seeneef. Gaaleen maqaa namni dheeraan jedhu qaama tokko; sababni isaas namnifi dheeraan walitti aanani dhufanii gaalee maqaa waan ijaaraniif. Qaama gaalee kana gidduu qaamni biroon seenuu hindanda'u. Akka (b) irraa ilaallutti garuu maqaan gara biroon (hoolaa) namni fi dheeraa gidduu seenee adda isaan baaseera. Kanaaf himni (b) fudhatama dhabeera.

3. Gaaleen tokko osoo addaan hin ba'iin yeroo hunda walfaana adeemuu (sosso'uu) qaba. Qabxii kanas fakkeenya armaan gadiitiin ibsuu dandeenya:
  - a. Namni dheeraan hoolaa bite.
  - b. Hoolaa bite namni dheeraan.
  - c. * Namni hoolaa bite dheeraan.

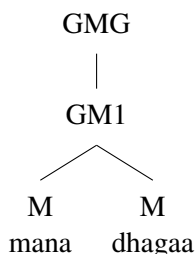
Akka (a)fi (b) irratti agarsiifamee jiruutti gaaleen maqaa walfaana sosso'ee gaalee gochimaa booda waan galee jiruuf himni sirrii ta'eera. (c) irratti garuu gaaleen maqaa adda adda ba'eera. Maqibsi qofaa isaa sosso'ee gaalee gochimaa booda galeera; maqaan garuu bakkuma jirutti hafeera. Kanaaf jecha, himichi hima fudhatama hin qabne ta'eera.

BOQONNAA 5. CAASHIMA

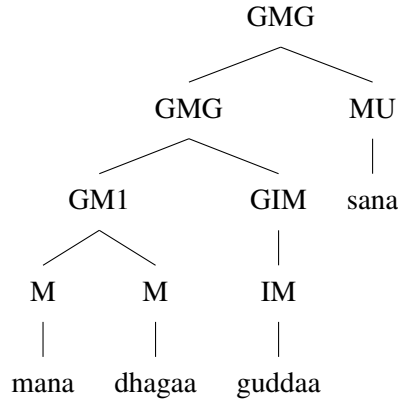
As irratti waan tokko ifa ta'uu qaba. “Sadarkaa guddina yookiin bal’ina jechoota qabateen gaalee bakka meeqatti qooduu dandeenya?” gaaffiin jedhu yeroo kana deebi’uu qaba. Akka guddina isaatiin gaaleen bakka lamatti qoodamee ilaalamuu danda’a. Isaanis gaalee guddaa (GMG) fi gaalee xiqqaadha (GM1). Gaalee maqaa xiqqaan (GM1) handhuura gaalee maqaati. Gaalee xiqqaa keessatti hangafni ykn mataan gaalee guuttu argata. Guuttuun kunis maqaadhuma ta’eeti madda ykn uumaa maqaa hangafa gaalee ta’eetu sanaa agarsiisa. Fakkeenyaaf gaalee armaan gadii gaalee maqaa xiqaa jedhama:

Caasaa 5.5: Gaalee maqaa

Maqaan **manaj** jedhu hangafa gaalee maqaati. Maqaan **dhagaa** jedhanam-moo guuttuu hangafa gaalee maqaati; innis manni maal irraa akka ijaarame agarsiisa waan ta’eef. Hangafni gaalee maqaa karaa harka bitaa dhufeera; guuttuun ammoo karaa harka mirgaa dhufeera. Gaalee maqaa guddaan gaalee maqaa xiqqaa gabbisuuf dhufa. Kana jechuun gaalee maqaa guddaa irratti gaaleen maqaa maqib-safi murteessituu dabalata jechuudha. Fakkeenyaaf gaalee maqaa murteessituu (MU) of keessaa qabu kan armaan gadii haa ilaallu:

Caasaa 5.6: Gaalee maqaa

Akka caasaa armaan olii irratti ilaalamu kana gaaleen maqibsa guddaa jedhuu fi GM1 gaalee maqaa guddaa sadarkaa gadaanaa GMG ijaarani; GMG irratti murteessituun sana yoo ida'ames GMG tu ijaarame.

Kana malees gaaleen maqaa hima hirkaataatiin gabbachuu danda'a. Himni akka kanaa kun ciroo firoomsee jedhama. Fakkeenya armaan gadii keessaa kanneen jala muramanii jiran ciroo firoomsee jedhamu:

a. Namicha isa kaleessa dhufe.

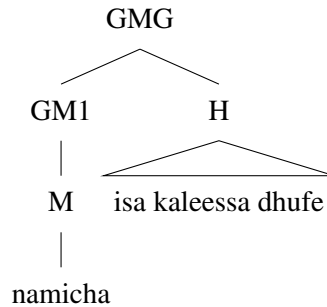
b. Fardi inni Tolaan bite.

Akka caasaa armaan gaditti agarsiifameeru kana **namicha** n hangafa gaalee maqaati; ciroon firoomsee **isa kaleessa dhufe** kan jedhu gabbistootuu gaalee maqaati.

BOQONNAA 5. CAASHIMA

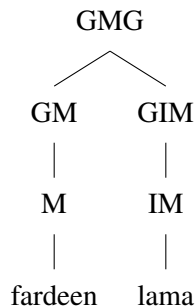

Caasaa 5.7: Gaalee maqaa

Gaalee maqaa keessatti jechoonni akka sana, kana, sanneenfi kanneen jedhan murteessitoota jedhamu. Isaan waa agarsiisu. Kanneen gara biroon ammoo qabeenya mul'isu. Fakkeenyaaf kitaabakoo, kitaabakee, kitaabasaa, kitaaba-keenya, kitaabakeessan, kitaabashee fi kitaabasaanii keessaa murteessitoonni qabeenya agarsiisan jiru. Murteessitoonni lakkoofsa agarsiisanis jiru. Fakkeenyaaf fardeen lama, hoolota sadii, qarshii kuma , xaafii quunnaa tokko, daadhii birillee sadii, asheeta mataa lamaafi kkf. murteessitoonni kunneen unkaatiin maqibsafi maqaadha.

Caasaa 5.8: Gaalee maqaa

Fakkeenya armaan olitti eerame irraa akka hubachuu dandeenyutti murteessituun unkaa maqibsa qaba; kan inni argamus dhuma (karaa mirgaa) gaalee irratti.

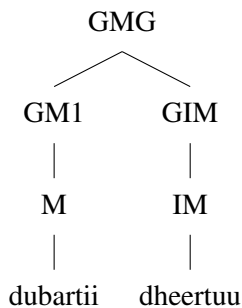
Gaaffilee Kutichaa

1. Gaalee jechuun maal jechuudha?
2. Ulaagaawwan gaaleen itti beekamu tarreessiitii tokko tokkoo isaanii fakkeenyaan ibsi.
3. Hangafa gaalee maqaa jechuun maal jechuu akka ta'e ibsi.

5.2 Gaalee Maqibsa

Akkuma gaalee maqaa gaaleen maqibsa hangafa yookiin dura bu'aa qaba. Hangafni gaalee maqibsa maqibsa mataasaati. Akkuma gaalee maqaa, gaaleen maqibsa sadarkaa guddina isaatiin gaalee guddaafi gaalee xiqqaa qaba. Gaalee maqibsa xiqqaa keessatti hangafa gaalee maqibsa guuttuu hangafa gaalee maqibsa sanaatu argama. Kana jechuun garuu gaaleen maqibsa dirqamaan guuttuu qabaachuu qaba jechuu miti. Hangafni gaalee maqaa guuttuudhaan hordofamuus dhiisuus nidanda'a. Karaa jecha gara biro gaaleen maqibsa kan guuttuu qabus kan guuttuu hinqabnes jira jechuudha. Kunis gaalee maqaa wajjin wal isa fakkeessa (gaaleen maqaas kan guuttuu qabuufi kan guuttuu hinqabne jira). Fakkeenyaaf maqibsa maqaa armaan gadii haa ilaallu:

Caasaa 5.9: Gaalee maqibsa

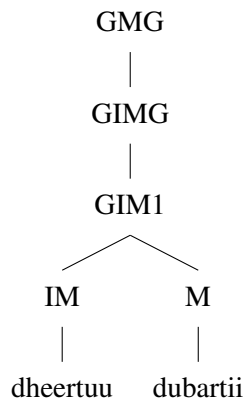
Gaaleen maqibsa kun guuttuu hin qabu. Garuu gaaleen maqibsa dheertuu dubartii jedhu guuttu qaba. Guuttuun maqibsa kanas maqaa dubartii jedhudha.

BOQONNAA 5. CAASHIMA

Caasaa gaalee maqibsa kanaa ammoo akka armaan gadiitti ilaaluu dandeenya.

Caasaa 5.10: Gaalee maqibsa

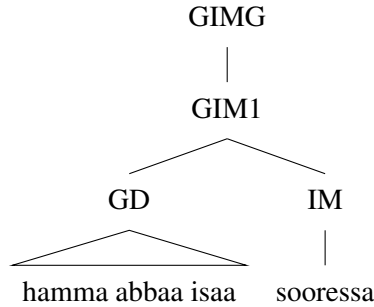

Maqibsi guuttuu qofaa osoo hintaane gabbistootallee qaba. Gabbistuun Maqibsa akka ol-aanaa isaatti gaalee maqibsa gudduu qaba. Kana jechuunis gabbistuun maqibsa gaalee isa guuddaa keessaa ba'ee gaalee maqibsa xinnaa mul'isa jechuudha. Gabbistuun gaalee maqibsa gaalee durduubeti. Fakkeenyaaf:

hamma abbaa isaa sorreessa.

Caasaa 5.11: Gaalee maqaa

Fakkeenya armaan olitti jala murameeru gabbistuu gaalee maqibsati. Gabbistuun kun gaalee durduubeeti. Innis wan lama wal bira qabee madaaluun gaalee maqibsa gabbisa.

5.3 Gaalee Durduubeefi Gochimibsaa

Hangafni gaalee durduubee durduubeedha. Gaaleen durduubee xiqqaan guuttuu durduubee malee ijaaramuu hin danda’u. Kunis gaalee maqaa, gaalee maqibsafi gaalee gochima irraa adda isa godha. Haala guuttuu isaaniitiin durduubonni AO bakkeewwan sadiitti qoodamanii ilaalamu. Isaanis, durduubee gaalee maqaa guuttuu godhatu, durduubee hima guuttuu godhatuufi durduubee gaalee durduubee guuttuu godhatu jedhamu. Fakkeenyota armaan gadii keessatti durduubeen gaalee maqaa guuttuu godhata:

- Kumsaan gara mana qorichaa deeme.
- Dhugumaan akka abbaa isaa gaarii dha.

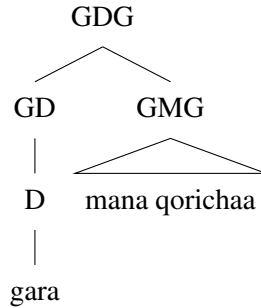
Himoota armaan olii keessatti gaaleewwan jala sararamaniiran gaaleewwan durduubeeti. Gaaleewwan durduubee kunneen hangafoota qabu. (a) irratti hangafni gaalee durduubee gara dha. (b) irratti ammoo hangafni gaalee durduubee akka dha. Gaaleewwan durduubee kunneen guuttotas qabu. (a) irratti guuttuun durduubee gaalee maqaa mana qorichaa jedhu yoo ta’u (b) irratti ammoo gaalee

BOQONNAA 5. CAASHIMA

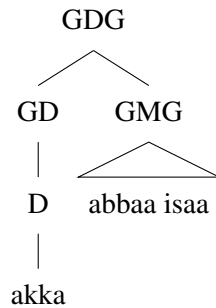
---

maqaa abbaa isaa jedhu. Gaaleewwan kanneen caasaatiin akka armaan gadiitti haa ilaallu:

Caasaa 5.12: Gaalee durduubee

Caasaa 5.13: Gaalee durduubee

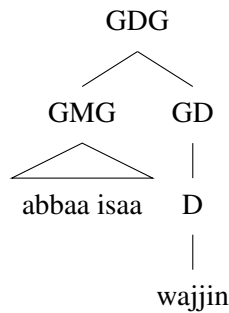

Akka armaan olitti ilaalamu kana hangafni gaalee durduubee karaa harka bitaa dhufeera. Gaaleewwan durduubee warri armaan gadiitti mul'atan ammoo hangafa gaalee karaa harka mirgaa fidu:

- Kitilaan abbaa isaa wajjin dhufe.
- Cimdeessan hojii booda farsoo dhuga.

Armaan olitti gaaleewwan jala sararaman gaaleewwan durduubeeti. Durduubonni **wajjin** fi **booda** jedhan hangafoota gaaleewwan durduubeeti; isaanis karaa harkaa mirgaa dhufaniiru. Fakkeenyaafcaasaatin haa ilaallu:

Caasaa 5.14: Gaalee durduubee

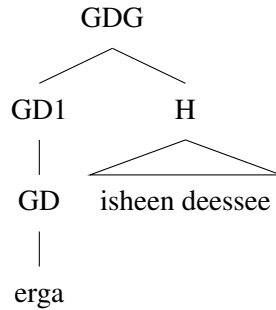

Akaakuun durduubee lammaffaan durduubee isa hima guuttuu godhatu. Durduubeen gaalee maqaa qofaa osoo hintaane hima hirkataas guuttuu godhachuudhaan gaaleesaa ijaarrata. Mee fakkeenyaata armaan gadii haa ilaallu:

- Siifan erga isheen deessee rafte.
- Yommu Caaltuun dufte Hundeessaan deeme.
- Yoo kana jedhe soba jedhe.

Himoota armaan olii irratti agarsiifaman keessa kanneen jala sararaman gaalee durduubee jedhamu. Gaaleewwan kanneen keessaa (a) irratti isheen deesse, (b) irratti Caaltuun dhuftefi (c) irratti kana jedhe kanneen jedhan himoota; himoonni kunneenis guuttota durduubeewwan erga, yoommufi yoo jedhaniiti, walduraaduubaan. Gaaleewwan kanneen keessaa tokko fudhannee mee caasaatiin haa ilaallu:

Caasaa 5.15: Gaalee durduubee

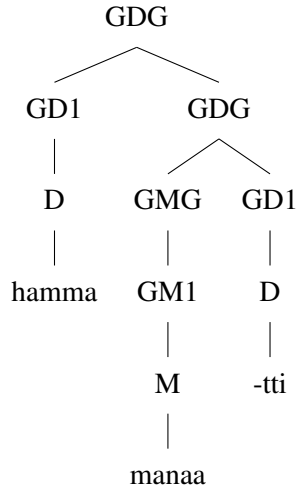

Akaakuun sadaffaan durduubee isa gaalee durduubee guuttuu godhatu. Gaaleewwan durduubee tokko tokko durduubeedhuma guuttuu godhatu. Kanas himoota armaan gadii keessaa kanneen jala sararamaniiran hubanna:

- Hamma manaatti na gaggeesse.
- Obboleessi kee akka hangafaatti na kabaje.
- Inni gara manaatti dafee deebi'e.

Himoota armaan olii irratti ilaalaman keessatti warri jala sararaman gaaleewwan durduubeeti. (a) irratti **hamma**, (b) irratti **akka**, (c) irratti **gara** hangafoota gaalee durduubeeti. Guuttuuwwan isaanii ammoo (a) irratti **manatti**, (b) irratti **hangafaat-tifi** (c) irratti **manaatti** dha. Caasaa akaakuu gaalee kanaa fakkeenyaan haa ilaallu:

Caasaa 5.16: Gaalee durduubee

Gaaleen durduubee guuttuu qofaa osoo hintaane murteessituus qaba. Gaaleen durduubee AO keessatti murteessituu waan tokko hammam akka ta'e agarsiisuufi murteessituu lakkoofsa agarsiisu qaba. Murteessituuwwan kanneenis fakkeeniyota armaan gadii irraa hubachuu dandeenya:

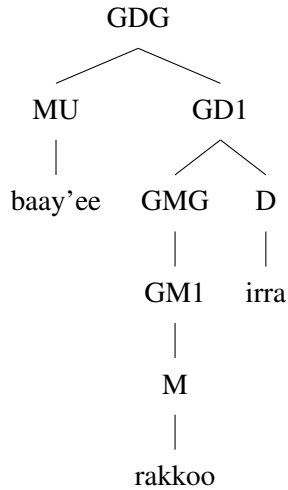
- a. Tarkaanfii sadii gara manaa deemi. b. Dabalaan baayyee rakkoo irra jira.

Himoota armaan olii keessaa kanneen jala muramaniiran gaalee durduubeeti; isaan keessaas (a) irratti **tarkaanfii sadii** murteessituu lakkoofsaa (b) irratti **baay'ee** murteessituu heddumminaati. (a) irratti **gara manaa** (b) irratti ammoo **rakkoo irra** kan jedhan gaaleewwan durduubeeti.

BOQONNAA 5. CAASHIMA

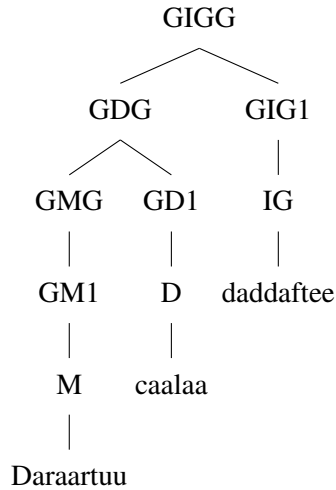
Caasaa 5.17: Gaalee durduubee

Gaaleen gochimibsaa caasaatiin akkuma gaalee durduubeetti ilaalama. Gaaleen Gochimibsa, akkuma gaaleewwan biroo, gaalee guddaafi gaalee xinnaa of keessaa qaba. Akkasumas gabbistootafi murteessitoota qabaachuu danda'a. Gochimibsi guuttuu malee, gaalee ijaarrachuu danda'uun isaa gaaleewwan biro irraa adda isa taasisa. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii mee haa ilaallu:

- a. Dammeen daddaftee fiigde. b. Dammeen Daraartuu caalaa daddaftee fiigde.

Caasaa 5.18: Gaalee durduubee

Akka fakkeenya armaan olitti tuqame irraa hubachuun danda'amutti **Daraartuu caalaa** kan jedhu gabbistuu yoo ta'u **daddaftee** kan jedhu ammoo mataa gaalee gochimibsati.

As irraatti waan hubatamuu qabnu tokko, yeroo baay'ee gaaleen gochimibsaa, unkaa durduubee qabaatee mul'achuu isaati. Gaaleewwan gochimibsaa kanneen bakka, meeshaa, si'afi kkf agarsiisan unkaa gaalee durduubee gonfatanii dhufu. Kanaaf gaaleen durduubee tokko tajaajilaan gaalee gochimibsa ta'uu danda'a jechuudha.

5.4 Gaalee Gochimaa

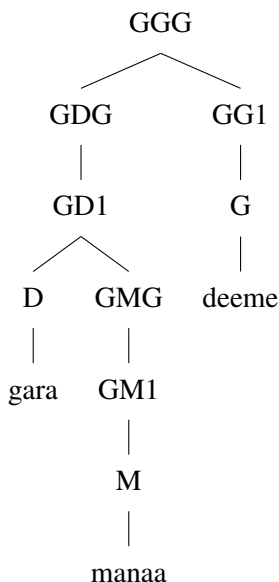
Gochimni hangafa gaalee gochimaati. Gaaleen gochimaa qaamota adda addaarraa ijaaramuu danda'a. Qaamonni kunneenis gaalee maqaa, gaalee gochimibsa, gaalee maqibsa, gaalee durduubeefi himadha. Gochimni tokko qaamota kam kam waliin akka deemuuf akka hindeemne kan murteessu uumamafi amala gochima sanaati. Odeeffannoon uumaafi amala gochimaa kuusaa jechootaa keessa funaanama. Haala kanaan gochimni bakkeewwan hedduutti qoodama. Ammaaf

garuu gochimoota akaakuu sadii qofaa irratti xiyyeeffanna. Isaanis gochima hafoo, gochima ce'aafi gochima taasisuuti. Fakkeenyaaf gochimni **rafe** jedhu hafoodaha; **jaallate** kan jedhu ammoo ce'aadha; **beeksise** kan jedhu taasisaadha.

5.4.1 Gaalee Gochima Hafoo

Gochimni hafoo caasaa gaalee salphaa qaba. Fakkeenyaaf, **gara manaa deeme** haa ilaallu. Asirratti gaaleen durduubee (GD) guuttuu gaalee gochimaa waan ta'eef gaalee gochimaa xiqqaa (GG1) keessaa ba'e. Caasaa kana fakkii mukeetiin akka armaan gadiitti mul'isuu dandeenya:

Caasaa 5.19: Gaalee gochimaa

5.4.2 Gaalee Gochima Ce'aa

Akaakuun gochimaa inni lammaffaa gochima ce'aadha. Gochimni ce'aan akaakuu lama qaba. Isaanis gochima guuttu tokko dirqiidhaan barbaaduufi gochima gu-

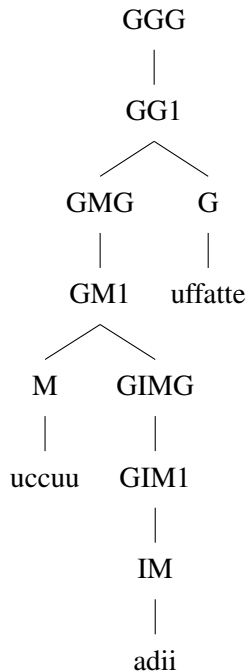

uttuuwwan lama dirqiidhaan barbaadudha. Fakkeenyonni armaan gadii gochima ce'aa guuttuu tokko dirqiidhaan barbaadan agarsiisu. Fakkeenyota kanneen keessaa maqileen **caccabsaa** fi , **uccuu adii** njedhan guuttuuwwan.

- Musaan caccabsaa nyaate.
- Uumeen uccuu adii uffatte.

Caasaa gaalee gochima ce'aa (b) akka armaan gadiitti kaa'uu dandeenya:

Caasaa 5.20: Gaalee gochimaa

Akaakuun gaalee gochimaa biroon ammoo guuttuu tokko qofaa osoo hin-taane guuttuuwwan lama barbaada. Gochimoonni kanneen akka kenne fi kaa'e jiran as keessatti ramadamu. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

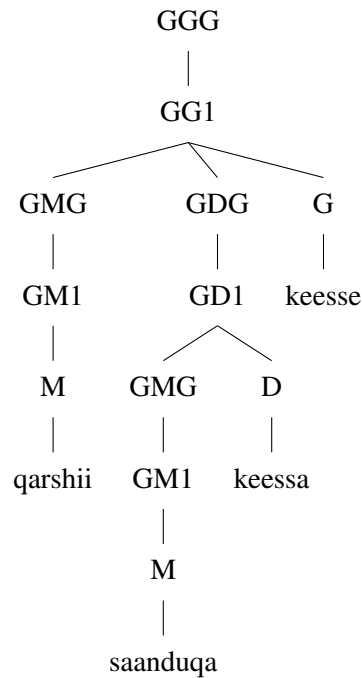
BOQONNAA 5. CAASHIMA

- a. Fayyisaan kitaaba Tolasaaf kenne.
- b. Uumeen qarshii saanduqa keessa keesse.

(a) fi (b) keessatti qaamonni jala sararaman gaaleewwan gochimaati. (a) irratti xumurri kenne jedhu guuttota lama qaba; isaanis antima kalatti kitaaba jedhuuf antima al kalatti Tolasaaf jedhu. (b) irrattis xumurri keesse jedhu antima kalatti qarshii jedhuuf antima al kalatti saanduqa jedhu qaba. Fakeenyota lamanuu keessatti gochimoonni antimoota lama lama qabu jechuudha.

Caasaa 5.21: Gaalee gochimaa

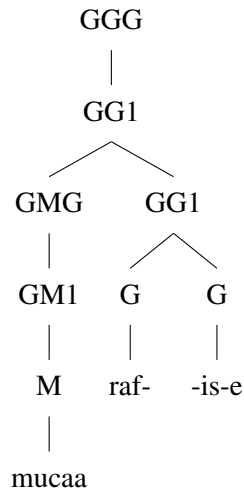
5.4.3 Gaalee Gochima Taasisuu

Akaakuun gochimaa inni sadaffaan gochima taasisuu jedhama. Gochimni taasisuu akaakuu adda addatu jiru. Gochimni taasisuu inni salphaa jedhamu gochima hafoo gara gochima ce'aatti jijjiira. Fakkeenyaaf,

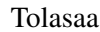
- a. Mucaan rafe;
- b. Tolasaan mucaa raff-is-e.
- b. Yaalaan Tolasaa-tiin mucaa raff-is-iis-e.

Himoota (a), (b) fi (c)keessatti akka hubachuu dandeenyutti gochimni **rafe** jedhu hafodha; **raff-is-e** inni jedhu ammoo ce'a/taasisaadha; **raff-is-iis-e** n taasisadha. Caasaa gaalee gochima taasisuu akka armaan gadiitti agarsiisuu dandeenya:

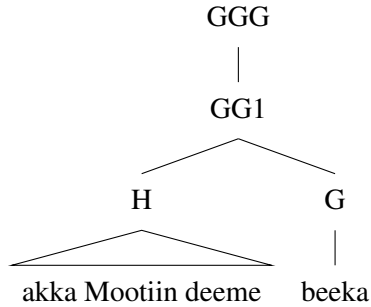
Caasaa 5.22: Gaalee gochimaa

GGG

Caasaa 5.24: Gaalee gochimaa

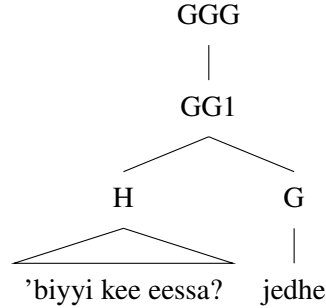

Himoota armaan olii keessatti kanneen jala muraman himoota. Gochimootni kunneen **beeka**, **dhageesse** fi **arge** ti. Hundi isaanii gochimoota ceetu-udha. Guuttonni isaanii himoota hirkatoodha. Kana malees gochimoonna **danda'a**, **jedhe** fi **gaafaten** hima guuttuu godhatu.

- Toobarraan uffata miicuu danda'a.
- Kumsaan 'biyyi kee eessa?' jedhe.
- Kumsaan biyyi isaa eessa akka ta'e gaafate.

Himootni jala sararaman guuttuuwwan gochimoota **danda'a**, **jedhee** fi **gaafate** ti.

Caasaa 5.25: Gaalee gochimaa

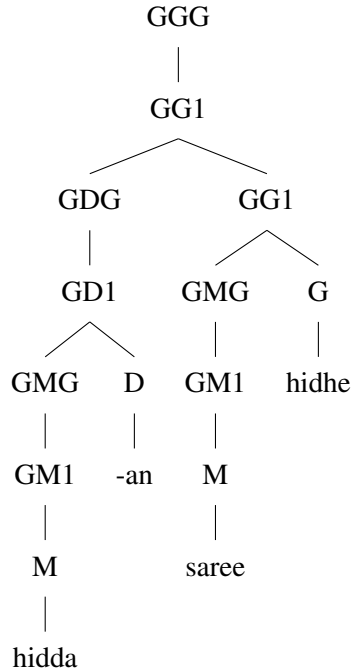
Gaaleen gochimaa gabbistuufi murteessitus qaba. Kana jechuun gochimni gabbistu waliin dhufee gaalee gochimaa akka ijaara jechuudha. Gabbistoonni gochimaa, gochima waliin yoo dhufani gaalee gochimaa guddaa (GXG) keessaa ba'u. Gabbistoonni gochimaa, maqaa **gochimibsa** jedhuun beekamu.

Gochimibsoonni kanneen akka bakka, yeroo, akkaataa, akeekaa, mee-shaafi kkf agarsiisan gochima waliin dhufanii gaalee gochimaa ijaaru. Gochimibsi unkaatiin akka gaalee durduubeetti tajaajilu garuu akka gaalee gochimibsa ta'e dhufuu dnada'a.

- Inni hiddaan saree hidhe.
- Inni haadha warraa isaa waliin daadhii dhuge.
- Inni hoolaa bituuf gara Horroo deeme.
- Inni daddafee gara Booranaa deeme.
- Inni kaleessa na barbaade.

As keessaa fakkeenyaaf caasaa (a) haa ilaallu:

Caasaa 5.26: Gaalee gochimaa

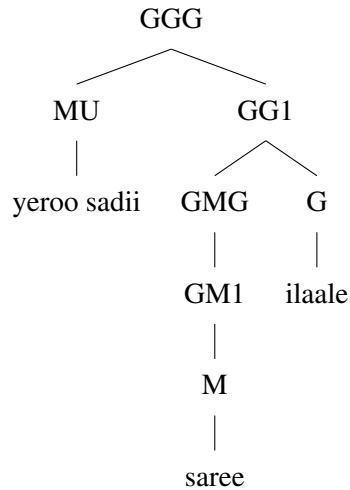

Gaaleen gochimaa gabbistuu ykn gochimibsa qofaa osoo hin taane murteessitullee ida'atee ijaarama. Fakkeenaaf himoota kanatti aananii dhufan haa ilaallu:

- Dubartiin sun baayyee kolfite.
- Riqituun yeroo sadii saree ilaale.

(a) irratti jechi baayyee jedhu hammam akka iyyame agarsiisaati. (b) irratti ammoo gaaleen yeroo sadii jedhu murteessituudha. Bakka lamaanittu murteessitoonni unka gaalee maqa qabu.

Caasaa 5.27: Gaalee gochimaa

5.5 Hima

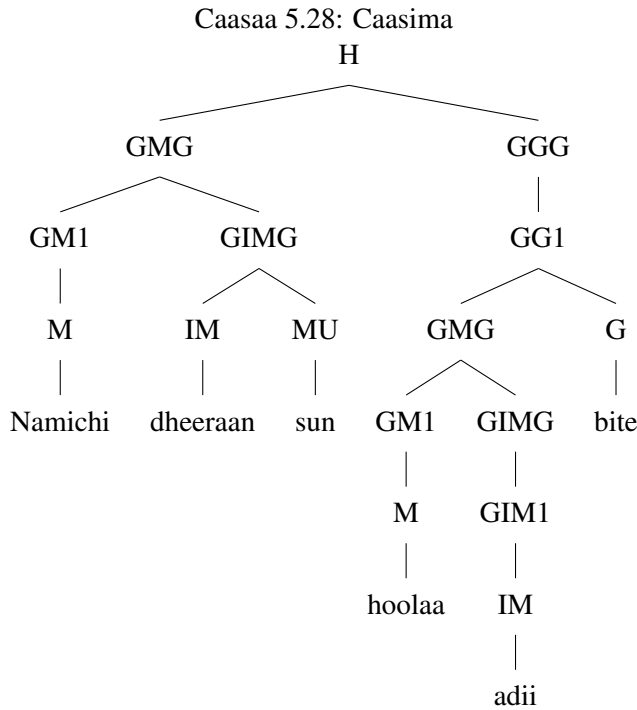
Kutaa kana keessatti hima ce'aa, raawwatamaa, taasisuu, hirkataa irratti xiyyeef-fachuun caasima isaanii ilaalla.

5.5.1 Hima Ce'aa

Hima jechuun qindoomina gaaleewwanii isa yaada guutuu tokko dabarsuu danda'u jechuudha; kana jechuunis eenyu, gochaa maal akka raawwate siirriitti agarsiisa jechuudha. Fakkeenyaaf hima armaan gadii caasaatiin haa ilaallu:

Hima: Namichi dheeraan sun hoolaa adii bite.

Waluumaa galatti himni ce'aan tokko yoo xinnaate gaaleewwan gosa lama irraa ijaaramuu qaba. Gaaleewwan gosa lama ta'anii himaf bu'uura ta'anis gaalee maqaa fi gaalee gochimaati. Gaaleen maqaa eenyu gocha tokko akka raawwate yoo agarsiisu, gaaleen gochimaammoo gochi eenyurratti ykn maal irratti akka raawwatame ifa godha. Kana jechuun gaalee gochimaa antimaafi gochima of keessaa qaba jechuudha. Hima AO keessatti gaaleen maqaa dura yoo dhufu gaaleen gochimaa ammoo dhuma irra dhufa. Ulaagaa kanaan caasimni armaan olii hima ce'aa jedhama. Himni ce'aan kunis gaaleewwan lamarraa ijaarame. Isaanis gaalee maqaa **namichi dheeraan sun** jedhuufi gaalee gochimaa **hoolaa adii bite** jedhudha.

BOQONNAA 5. CAASHIMA

5.5.2 Hima Raawwatamaa

Akka maddi caaslugaa² jedhutti himni raawwataman armaan gadii hima ce'a armaan oliirraa ce'umsaan³ argame (Chomsky, 1965; Chomsky et al., 1982).

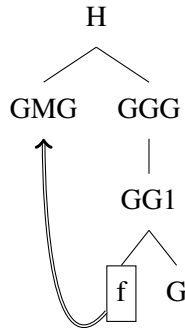
Hima: Hoolaa adiin namicha dheeraa sanaan bitame.

Himni armaan olii kun hima raawwatamaa jedhama. Hima raawwatamaa kana keessatti bakka matimaa kan qabatee jiru antima **hoolaa adiin** jedhudha.

Hima: Hoolaa adiin bitame.

Caasima raawwatamaa uumuuf guuttuun gaalee gochimaa GMG (hoolaa adii) kan jedhu bakka antimaa gadhiisee bakka matimaa gala.

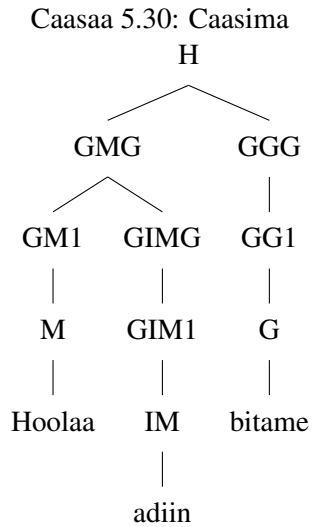
Caasaa 5.29: Caasima

---

²Kitaaba kana keessatti, gaaleen 'madda caaslugaa' jedhu kun gaalee Afaan Inglizii 'generative grammar' bakka bu'a.

³Jechi 'ce'umsa' jedhu kun caasluga maddaa keessatti jecha Afaan Inglizii 'transformation' jedhu bakka bu'a.

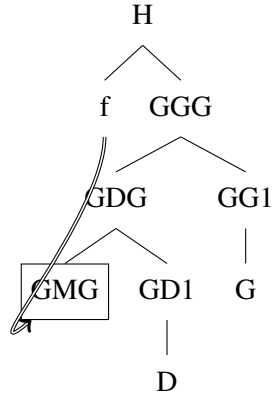
Kanaaf maayii matimaa dabalate, **hoolaa adiin** matima hima raawwatamaa ta'e. Yeroodhuma kanatti ammoo gochimni {bit-} fufii raawwatamaa {-am-} ida'ate. Yeroo akka kanaatti fufiin kun akkuma gochima tokkotti lakkaa'anti. Sababni isaas waan antima gara matimaatti jijjiirteef.

Walumaa galan hima raawwatamaa keessatti wantota gurguddoo sadiitu mul'ata. Inni tokko antimni matima ta'uu isaati. Inni lammaffaan ammoo fufiin {-am-} gochima irratti ida'amuudha. Inni sadaffa ammoo matimni antima al kallattiitti jijjiiramuudha. Qabxii isa sadaffaa kana hima armaan gaddii irraa haa hubannu. Hima: Hoolaa addiin **namicha dheeraa-tiin** bit-am-e.

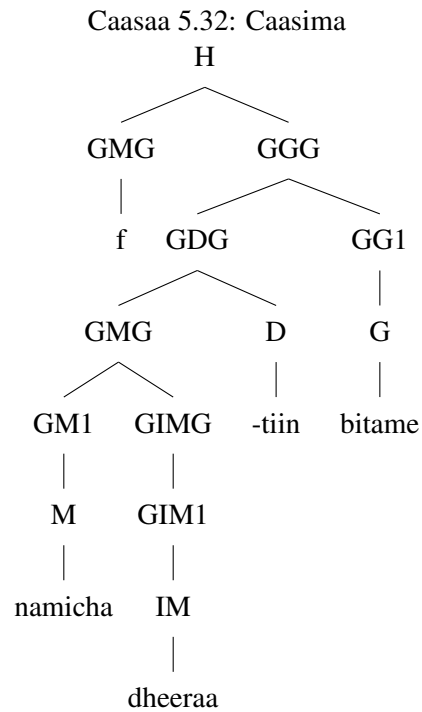
BOQONNAA 5. CAASHIMA

Caasaa 5.31: Caasima

Hima kana wayita xiinxallu qaamni gocha raawwate bakka matimaa gadhiisee haala antima alkalattiitiin ibsameera. Yeroo bakka antimaa qabatus unka gaalee durduubee fakkaateeti. Walumaagalatti, hima raawwatamaa keessatti maayiin waljijjiiruun jira. Hima ce'aa keessatti kan matima ta'e hima raawwatamaa keessatti antima ta'a; hima ce'aa keessatti kan antima ta'e ammoo hima raawwatamaa keessatti matima ta'ee mul'ata jechuudha.

5.5.3 Hima Taasisuu

Himni taasisuu fufii fufii taasisuu gochima irratti dabala. Akkasumas matima gara biroo himatti dabala. Matima duraan ture ammoo gara antimaatti jijjiira.

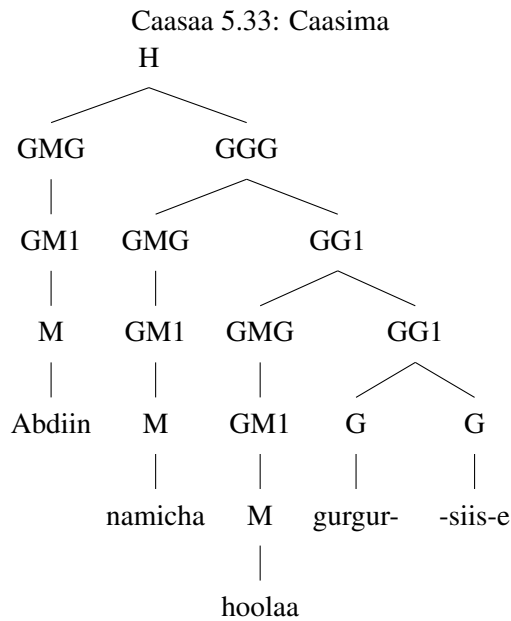
Hima Ce'aa: Namichi hoolaa **gurgure**.

Hima Taasisuu 1: Abdiin namicha hoolaa **gurgur-siis-e**.

BOQONNAA 5. CAASHIMA

Taasisuu Tokkeessoo

Hima ce'aa kana irraa hima taasisaa uumuuf gochimarratti fufii {-siis-} ida'uu qabna. Fufiin taasisuu wayita ida'antu matimni gara biraan (Abdiin) himichatti ida'ama. Fufii taasisuu tokko qofa ida'anii matima tokko dabaluun kun hima taasisuu tokkeessoo⁴ jedhama.

Akka fakkeenya armaan olii irratti ilaallu kana hima ce'aa keessatti kan matima ture amma hima taasisaa keessatti antima ta'ee dhufeera; kanaafi maqaan **namichi** jedhu unka matimaa hinqabu. Akkasumas fufiin

—*siis*—

gochima irratti ida'ameera. Fufiin kun akkuma gochimaatti lakkaa'ama. Akkuma duraan jenne, hima taasisuu keessatti matimni hima ce'aa gara antimaatti jijji-

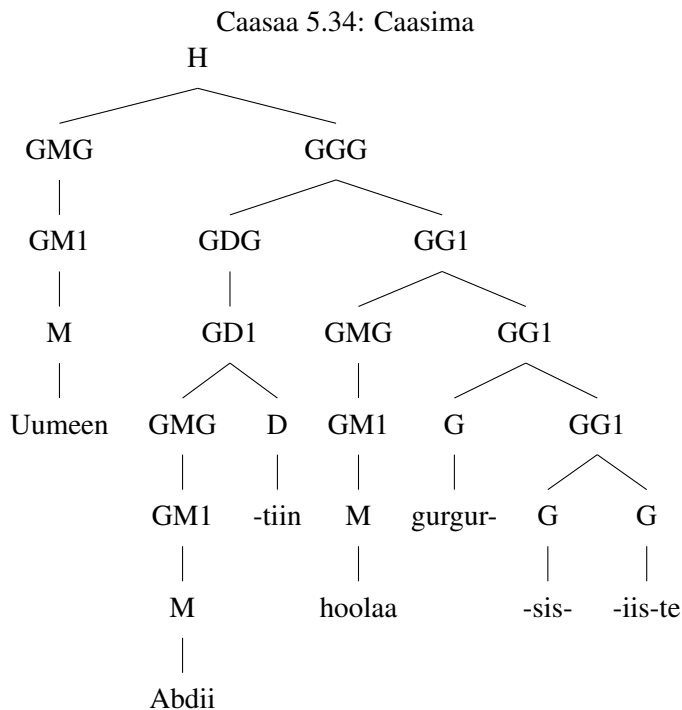
⁴Hima taasisuu tokkeessoon ogbarruu addaddaa keessatti 'single causative' jedhama.

iramuufi fufiin ida' amuu qofa osoo hintaane matimni haaraa hima taasisuutti dabalama. Kanas fakkeenya armaan oliirraa hubachuun danda'ama; matimni **Abdiin** jedhu fufi taasisuu waliin hima duraan turetti dabalammiiiru. Kanaaf himni kun hima taasisaa tokkeessoti jechuu dandeenya.

Taasisuu Lammeessoo

Himni taasisuu gad fageenya qaba. Fufiin gochima taasisuullee akaakuu adda adda qaba. Caasaan hima taasisuullee akaakuu adda adda qaba. Caasaan hima taasisuullee hedduudha Tolemariam (2009). AO keessatti himni taasisuu tokkeessoo qofa miti. Himni taasisuu lammeessoollee jira. Himni taasisuu lammeessoo fufiilee taasisuu lamaafi matimoota lama hima ce'aatti ida'a. Fakkeenyaaf,

Hima Taasisuu 2: **Uumeen Abdiitiin** namicha hoolaa **gurgursis-iis-te**.

Akka armaan olitti ilaallu kana gochima **gurgur-** jedhu irratti walduraa duubaan fufileen taasisuu ida'amaniiru. Dura {-sis-} tu ida'ame; achii ammoo {-iis-} tu ida'ame. Yeroo kamuu fufiin taasisuu gochima irratti ida'amte jechuun matimni haaraan dabalame jechuudha. Akkasumas matimni haaraan dabalame jechuun matimni duraan ture bakka matimaa gadhiisee bakka antimaa qabatee antima ta'a jechuudha. Haaluma kanaan maqaan **Uumeen** jedhu matima haaraa ida'ame yoo ta'u, maqaan **Abdii** jedhu ammoo bakka matimaa gadhiisee antima alkalattii ta'eera. Kanaaf himni kun hima taasisuu lammeessooti jenna.

5.5.4 Hima Hirkataa

Himoonni hamma amaatti ilaalaa turre himoota ofdanda'anii dhaabbatan. Amammoo himoota ofisaatiin ofdanda'anii hindhaabbanne ilaalla. Himni ofisaatiin ofdanda'ee hindhaabbanne hima hirkataa jedhama. Himni hirkataan ciroo firoomsee jedhamees waamama. Tajaajilli ciroo firoomsee gaalee maqaa ykn hima gara biroo gabbisuu ykn ibsuudha. Himni hirkataan hima of danda'aatti saagamee mul'ata. Hima hirkataa bakkeewwan sadiitti qoodnee ilaaluu dandeenya. Isaanis: **ciroo firoomsee, ciroo guuttuu fi ciroo gochimibsaati**. Ciroo firoomsee jechuun hima hirkataa ta'ee gaalee maqaa ibsuuf kan dabalamu jechuudha. Ciroon firoomsee kun gaalee maqaatti kan hidhamu karaa maqdhaalii/bamaqaa firoomseeti. AO keessa maqdhaalii firoomsee adda addaa jiru. Isaan keessaas jechi **kan** jedhamu bal'inaan beekama. Maqdhaaliin firoomsee kun ciroowwan gosa adda addaa wajjin akka fedhetti gaalee tajaajiluu danda'a. Kana malees **isa fi isheen** akka maqdhaalii firoomseetti tajaajilu. Akkasumas **warra fi waan** haaluma kanaan tajaajilu. **Isan** yeroo gaaleen maqaa ibsamu sun korniyaa kormaa agarsiisu, **isheen** ammoo yeroo gaaleen maqaa ibsamu sun korniyaa dhalaa agarsiisu galu. Karaa gara biroo ammoo **warran** yeroo gaaleen maqaa ibsamu sun hedduu ta'u dhufa; **waan** ammoo yeroo gaaleen maqaa ibsamu sun kan lubbuu qabuun ala ta'u gala. Ciroowwan firoomsee kanneen fakkeeniyota armaan gadii irraa hubachuu dandeenya:

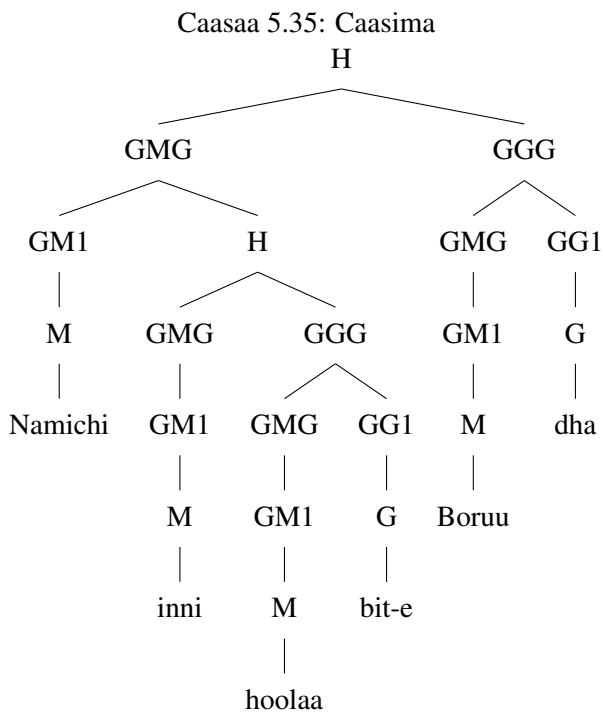
- a. Namichi inni hoolaa bite obboleessa kooti.
- b. Ati loltoota warra biyya kee gargaare beekta.
- c. Dubartiin isheen kaleessa buna danfifte haadha manaa kooti.

Himoota armaan olitti barreeffaman irratti akka hubatamu kanneen jala sararamaniiran ciroowwan firoomseeti. (a) irratti maqaan **namichi** jedhu matima hima sanaati. Ciroon firoomsee hima sana keessa jirus matima gabbisa ykn ibsa. (b) irratti garuu ciroon firoomsee gaalee maqaa isa akka antimaatti tajaajilu ibsa ykn gabbisa. (c) irratti gaaleen maqaa ciroo firoomseetiin ibsamu dubartiidha. Gaaleen maqaa kun korniyaa dubartii agarsiisa. Kanaafis ciroon firoomsee karaa bamaqaa **isheen** jedhuu himatti hidhameera. Hima hirkataa gosa kanaa fakkeenyaan agarsiisuu dandeenya:

Ciroo Firoomsee

Ciroo firoomsee: Namichi **inni hoolaa bite** Boruu dha.

Akka fakkeenya kana irraa hubatamutti himoota lamatu argamu, hima of danda'aafi hima hirkataa. Matimni hima of danda'aa maqaa isa **namichi** jedhu yoo ta'u, gochimni isaa moo {-dha} dha. Matimni hima hirkataa (ciroo firoomsee) bamaqaa isa **inni** jedhu yoo ta'u gochimni isaa ammoo jecha bite jedhu.

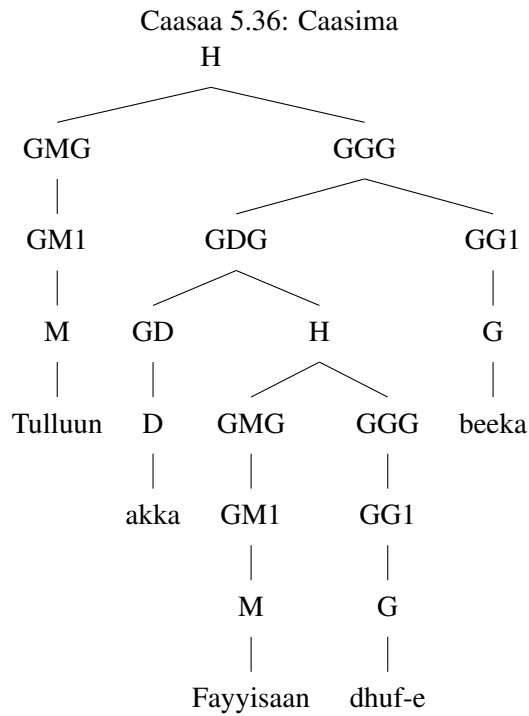
Ciroo Guuttuu

Akaakuun hima hirkataa inni lammaffaan ciroo guuttuuti. Ciroon guuttuu karaa jecha **akka** jedhuu himatti hidhama. Akaakuu ciroo kanaa hubachuuf fakkeenya armaan gadii haa ilaallu:

- a. Tulluun akka Fayyisaan dhufe beeka.
- b. Kabaan akka Boontuun fayyite dhaga'e.
- c. Toleeraan akka ilmisaa guddate arge.

Fakkeenya armaan oliirraa akka hubannutti himoonni jala muraman kunneen ciroo firoomsee jedhamu. Ciroowwan kunneen hundi isaaniyyuu guuttuu gaalee gochimaati. Kanneen armaan olii keessaa fakkeenya tokko caasima mukeettiin haa ilaallu:

Ciroo guuttuu: Tulluun akka Fayyisaan dhufe beeka.

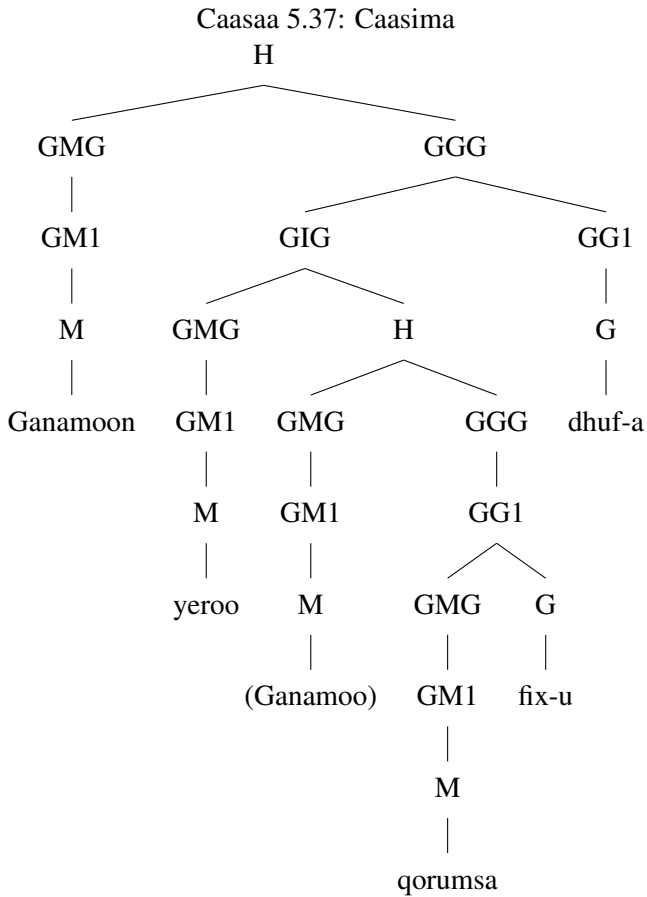

Ciroo Gochimibsaa

Inni sadaffaan ciroo gochimibsati. Ciroom gochimibsa akaakuu adda addaa qaba. Isaan keessaa inni tokko ciroo gochimibsa isa yeroo agarsiisu.

Ciroo gochimibsaa: Ganamoon yeroo qorumsa fixu dhufa.

Fakkeenya armaan olii irratti kan jala sararame kun ciroo gochimibsati. Caasaatiin ciroom kun ol-aanaan isaa gaalee gochimaa guddaadha. Jechi **yeroo** jedhu kun ciroo gochimibsaa isa yeroo agarsiisu himatti hidhuuf tajaajila. Caasima ciroo froomsee kana akka armaan gadiitti ilaaluu dandeenya.

Akaakuun ciroo gochimibsa bironammoo gochimibsa isa bakka agarsiisu. Ciroon gosa kanaa kan himatti hidhamu karaa jechoota **bakkaati**. Fakkeenyaaf himoota armaan gadiitti ilaalluu dandeenya.

- Raffisaan lafa Tolaan ture deeme.
- Tolasheen iddoo abbaan ishee taa'e teesse.
- Rabbirraan bakka barumsi jiru dhage.

BOQONNAA 5. CAASHIMA

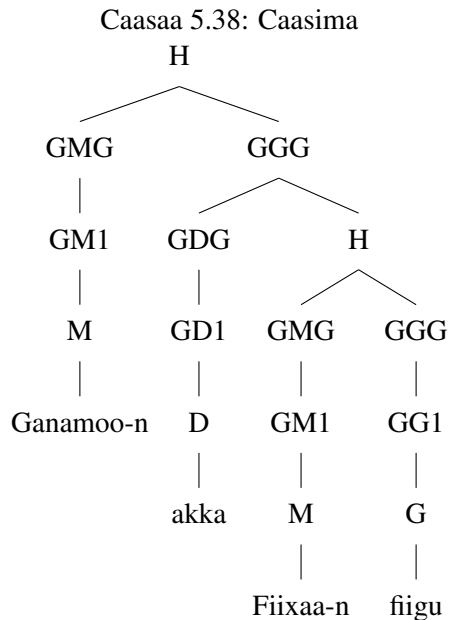

Ciroon biroon hima of danda'aatti suuqamu ciroo gochimibsa isa akkaataa agarsiisu. Giroon akaakuu kanaa himatti kan suuqamu karaa **akka...tti** ti. Durdu-ubeen **akka** jedhu gaalee maqaa matimaa (hima hirkataa keessatti) dursee dhufa. Fufii {-ttn} ammoo gochima ciroo gochimibsatti fufii ta'ee dhufa. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haal ilaallu:

- a. Tolasaan akka Fiixaan fiigu fiiga.
- b. Caaltuun akka Boontuun dhugdutti dhugdi.

Himoota armaan olii keessatti warri jala sararaman ciroo gochimibsati. Calaqaba ciroo kanneen irratti jechi **akka** jedhu jira. Caasaan himoota kanneeniif fakkeenyaan kennuu dandeenya:

Hima: Ganamoon **akka Fiixaan fiigu** fiiga.

Gaaffilee Boqonnichaa

1. Yaadiddimni caasluga maddaa maali?
2. Caacculeen caasluga maddaa maal faati?
3. Yaadota armaan gadii ibsa kenniitii caasaatiin agarsiisii:
  - a. Gaalee maqaa
  - b. Gaalee maqibsaa
  - c. Gaalee gochimaa
  - d. Gaalee durduubee
  - e. Gaalee Gochimibsa
4. Unkalee armaan gadii caasaatiin kaa'i:
  - a. Galgaloon hoolaa bite.
  - b. Hoolaan Galgaloon bitame.
  - c. Galgaloon gurbaa hoolaa gurgursiise.
  - d. Gurbaan dheeraan sun konkolaataa bite.
  - e. Gurbaan inni kaleessaa hoolaa bite kitaaba bite.

BOQONNAA 5. CAASHIMA

Boqonnaa 6

Hiikcaasimaa

6.1 Seensa

Kutaan kun hiikcaasimaa dhiyeessa. Hiikcaasimni waan lama of keessaa qaba. Inni tokko caasaa himaa yoo ta’u inni lammaffaa ammoo hiika. Akkuma beekamu caasaan unkadha. Boqonnaa 5 keessatti unka himaa ykn caasaa himaa ilaalleerra. Boqonnaa kana keessatti ammoo caasaalee himaa gara garaa boqonnaa 5 keessatti ilaalleef hiika kennina. Hiikaafi unka himaa xiinxalla. Hiikaafi caasima himaa kan qo’atu caasluga tajaajilaa ¹ti. Kanaaf xiyyeeffannoon boqonnaa kana hiikcaasima. Hiikcaasimni addunyaa irratti yaadiddimoota beekaman keessaa tokko ².

Boqonnaa kana keessatti hiikaafi caasimaa himaa qaaccessuuf qabxiiwwan armaan gadii gargaaramna:

- Inni jalqabaa, jechoota hima keessatti tuqaman garee isaanii adda baasuun isa calqabaati. Fkn maqaa, gochimafi kkf.

---

¹Boqonnaa kana keessatti, gaalee ‘hiikcaasima’ jedhu ‘functional grammar’ bakka buuseen itti gargaarameera.

²Hayyoonni hedduun hiikcaasima irratti barreessaniiru. Hojiiwwan (Siewierska, 1984; Shibatani, 1985; Halliday, 1994; Kulikov, 1993; Mous, 2001; Tolemariam, 2009) fi kkf dubbisuun beekumsa gadfageenyaa nama gonfachiisa.

- Inni lammeessoon, tajaajila jechoota hima keessatti mul’atan adda baasuudha. Fkn matima, anitima, kutimafi kkf.
- Inni sadeessoon, gaaleewwan adda baasanii baruudha.
- Inni afreessoon, tartiiba matimaafi gochimaa baruudha.
- Inni shaneessoon, gosafi tajaajila maxxantoota hima keessatti argaman adda baasanii qaaccessuudha.
- Inni ja’afaan hiika baruudha.

6.2 Hiikcaasima Hima Hafoo

Hima hafoo tokko keessatti matimnifi gochmni bu’uura.

- a. Kamisee-n dhuf-te.
- b. Siddiiqee-n fiig-de.

Haa ta’u malee, himni hafoo qaama gara biroo ida’achuu hindanda’u jechuu miti. Yomiiyyuu taanan himni hafoo tokko gochimibsa ida’achuu mala.

- a. Galgaloon-n [gara mana barumsaatti] fiig-e.
- b. Kamisee-n [Awuroopaatii] dhuf-te.
- c. Siddiiqee-n [gara konkolaataatti] fiig-de.

Himoonni armaan olitti eeraman kunneen hafoodha. Himoota kanneen keessatti qaamonni hammatuu keessa galaniiran tajaajilaan gochimibsa jedhamu; akaakuun gaalee isaanii garuu gaalee durduubee jedhama. Sababni kanaasa qaamonni kununneen durduubee irratti waan bu’uureffataniif. (a) keessatti bu’uurri durduubee isa **gara** jedhu, (b) keessatti {-tii} yoo ta’u (c) keessatti **gara** dha.

As irratti qabxiin hubannoo argachuu malu, himni hafoon tokko matima, gochimibsaifi gochima of keessaa qaba yoo ta’e matimni dura, itti aanee gochimibsa dhumarratti gochimatu dhufa. Yeroo mara matimni dura dhufa; gochimni ammoo dhumarra dhufa. Kun seera caasima hima AOTi.

Himni hafoo hiika qaba. Akaakuun hiika hima hafoo AO sadii ta'u. Tokka hima hafoo matima abgocha jedhamu qaba. Inni lammaffaan matima mitiabgocha jedhamu qaba. Inni sadaffaanammoo matimaa muuxataa jedhamu qaba. Matima abgocha jechuun nama itti yaadee ykn ta'e jedhee kaka'umsa mataa isaatiin gocha tokko raawwate agarsiisa.

- a. Barattuun mukarra utaal-te.
- b. Gurbaan lafa taa'-e.
- c. Ijoolleen laga ceet-e.

Himoota armaan olii caasaatiin matima tokko tokkoofi gochima tokko tokko qabu. Karaa hiikaa yoo ilaallu garu akaakuun matimaa maal? jennee gaafachuu qabna. Kana jechuun matimni itti yaadeti gocha tokko raawwatemoo miti? jennee yoo gaafannu, deebii eyyee jedhu arganna. (a) irratti barattuun itti yaaddee, baafttee buuftee, danda'amoo hindanda'uu jettee, murteessitee mukarra utaaluushee hubachuu dandeenya. Kanaaf gosti matima kanaa abgocha. (b) irrattis matimni abgocha. Maaliif? yoo jenne, namni bakka tokko ta'uuf ykn dhaabachuuf itti yaadee qaamasaa ajajeeti kan sosso'uu danda'u. (c)s haaluma wal fakkaatuun ibsama.

Matimni miti-abgocha ta'e garuu fakkeeniyota armaan olitti agarsiifaman irraa adda. Gosti matima kana itti yaadee, ta'e jedhee, ykn baasee buusee miti kan gocha tokko raawwatu. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Mucaan guddat-e.
- b. Abdiisaan hamuummat-e.
- c. Namni du'-e.

Himoonni armaan olii karaa caasimaa matima tokko tokkofi gochima tokko tokko qabu. Haa ta'u malee himoonni (a-c) tti agarsiifamani matimni isaanii miti-abgocha malee abgocha miti. Maaliif? yoo jenne, matammoonni eeraman kunneen itti yaadanii, ta'e jedhanii miti kan gocha tokko raawwatan. (a) irratti mucaan itti yaadee miti kan guddate, uumaman qaamnisaa guddate malee maliif akka guddates, akkamitti akka guddates waan beekus waan himus hinqabu. (b) irratti matimni osoo itti hinyaadni hamuummate, namni itti yaadee hamuummatu hinjiru. (c) irrattis namni osoo itti hinyaadni, yoom akka du'u osoo hinbeekiin du'a; waan kana ta'eef matammoonni (a-c) irratti eeraman miti abgocha jedhamu.

BOQONNAA 6. HIIKCAASIMAA

Matimni muuxataa jedhamu matima abgocharraas mitiabgocharras adda. Matimni muuxataan namni gocha raawwatu tokko jireenya isaa keessatti muuxannoo argachuu isaa agarsiisa. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa hubannu:

- a. Hintalli aar-te.
- b. Shamarran gammad-an.
- c. Gurbaan yaada'-e.

Himoonni (a-c) tti agarsiifaman caasimaan akkuma himoota duran ilaallee matima tokko tokkoofi gochima tokko tokko qabu. Garuu hiikan matima adda ta'e qabu. Hiikan matimoonni kunneen namoota jireenya keessatti muuxannoo argatan agarsiisu. Gochaawwan kanneen akka **aaruu**, **gammaduufi yaadda'uu** kanneen sammuu namaa keessatti gaggeeffaman yoo ta'u muuxannoo namni tokko keessa darbu mul'isu.

Walumagalaan, himni hafoo matima tokkoofi gochima tokko qaabaachuu qaba. Matimni gochima dursee dhufa. Fufiin maayii matimaa maqaa matima ta'erratti maxxantee argamti. Fufiin waliigalteemmoo gochimatti maxxantee qaama gocha raawwate ramaddiitiin, lakkoofsaa, korniyaafi yerootiin mul'isti. Karaa hiikaa, matimni hima hafoo abgocha, mitiabgocha ykn muuxataa ta'uu danda'a.

6.3 Hiikcaasima Hima Ta'uu

Kutaa kana keessatti caasimaafi hiika hima ta'uu ilaalla. Himni ta'uu hima hafoo waliin walfakkaata. Himni ta'uu gochimoota ta'uu muurasa irratti bu'uureffata. Hima ta'u jechuun, akkuma maqaansaa agarsiisutti, namni tokko ykn waan tokko qaamaan, sammuutiin, sadarkaa jireenyaatiinfi kkf haala tokkorraa jijjiiramee haala biroo ta'uu agarsiisa. Duraan dursinee maalummaafi caasima hima ta'uu haa ilaallu. Himni ta'uu AO keessatti karaa gochimoota sadii ibsama. Gochimoonni kunneenis **ta'e**, **dha** fi **miti** jedhamu; **ta'ee** fi **dha** n eentaa agarsiisu **miti** n garuu hi'eentaa agarsiisa.

Hima: Gaarii-n barsiisaa ta'-e.

Himni kun hima ta'uu jedhama. Mee caasima hima kanaa haa ilaallu. Himni kun jechoota sadii of keessaa qaba. Jechoonni kunneenis maqaa dhuunfaa **Gaarii** jedhu, maqaa waloo **barsiisaa** jedhufi gochima **ta'e** jedhu of keessaa qaba. Haa ta'u malee gaaleewwan lama qofaa of keessaa qaba. Gaaleewwan kunneenis gaalee maqaa **Gaarii-n** jedhuu fi gaalee gochimaa **barsiisaa ta'e** jedhu.

Maqaan dhuunfaa **Gaarii** jedhu matima, maqaan **barsiisaa** jedhu guuttuufi gochima ta'uu tokko qaba. Karaa tartiiba jechoota hima ta'uu yoo ilaalle, matimni dura dhufuu qaba, itti aanee guuttuu gochimaa (maqaa isa barsiisaa jedhu jechuudha) dhumarratti gochima ta'uutu dhufa. Akkuma himoota hafoo duraan ilaallee, maqaan matima ta'e matima ta'usaa kan agarsiisuu fufii maayii matimaa of irratti maxxanfata. Fufiin kunis {-n} dha. Akkasumas fufiin {-e} gochima irratti akka fufii boodaatti dhuftee matimni barsiisaa ta'e ramaddii sadaffaa, lakoofsa qeentee, korniyaa kormaa yoo qabaatu yeroon darbaa ta'uu mul'isti. Hima armaan oliitti eerame kana karaa gochima **dha** ibsuu dandeenya:

Hima: Gaarii-n barsiisaa **dha**.

Himni kun eenyummaa **Gaarii** agarsiisa. Gaariin eenyumaansaa hojjaa isaatiin ibsame. Gochima **ta'e** jedhurraa **dha** kan adda taasisuu ramddoota qeentee hundaaf unkaa tokkoon yoo tajaajiluu ramaddoota heddummina agarsiisaniif garuu filannoodha; hafuu danda'a jechuudha. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa hubannu:

- a. Ani barataa **dha**;
- b. ati barattuu **dha**;
- c. isheen barattuu **dha**;
- d. inni barataa **dha**;
- e. nuti barattoota **dha**;
- f. isin barattoota **dha**;
- g. isaan barattoota **dha**.

Gochamni **ta'e** jedhu garuu ramaddoota hundaaf unkaa adda addaa qaba; fakkeenyaaf,

- a. ani barataa ta'e;

BOQONNAA 6. HIIKCAASIMAA

- b. Ati barattuu taate;
- c. Isheen barattuu taate;
- d. Inni barataa ta'e;
- e. Nuti barattoota taane;
- f. Isin barttoota taatan;
- g. Isaan barattoota ta'an;

Hi'entaan gochima **ta'e** karaa **hin** yoo ibsamu hi'eentaan gochima **dha** karaa **miti** ibsama.

Karaa hiikaa himni ta'uu akkuma hima hafoo bakka sadiitti qoodamee ilaalama. Matimni hima ta'u hiikaan **abgocha**, **mitiabgocha** ykn **muuxataa** ta'uu danda'a. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Hintalli diimtuu taa'-te;
- b. Gurbaan gammadaa ta'-e;
- c. Oboleessikoo ogganaa ta'-e.

Himni (a) irratti ilaallu, matima tokko qaba. Matimni kun maqaa **hintalli** jedhu. Hintalli kun qaamaan jijjiirraa agarsiifteetti; fuullishee kan dur diimaa hin turre amma diimateera. Haa ta'u malee matimni kun diimina qaamaa irratti dhiibaa hinfiddu; jijjiiraan kana waan itti yaaddee hinfidneef. Fakkeenya (b) irratti mul'atemmoo muuxannoo jireenyaa agarsiisa; matimni duraan amala gammaduu hinqabaanne waan muuxannoo gammachuu godhateera. Kanaaf matimni kun muuxataadha jenna. (c) garuu matima abgochaati; sababni kanaas matimni eerame itti yaadee, hojjaa oggantummaaf isa geessisuu dalagee waan ogganaa ta'ef. Walumagalaan, gochimni **ta'e** jedhu waan tokko haala tokko irraa gara birootti, jireenya sadarkaa tokko irraa gara biroottifi kkf jijjiiramuu agarsiisa. Gochimni **dha** n waan tokko haala tokko keessa jiraachuu isaa agarsiisa. Hi'eentaan gochima **ta'e** jedhuu **hintane** yoo ta'u hi'eentaan **dha**, jecha miti jedhuudha.

6.4 Hiikkaasima Hima Ce'aa

Himni ce'aan humna qaama tokkorraa isa birootti ce'ee gocha raawwatu agarsiisa. Himni ce'aan caasimaan yoo xinnaate xinnaate matima tokko, antima tokkofi gochima ceetuu tokko qabaachuu mala. Garuu himni ce'aan antimoota lama qabulle jira. Mee duraan dursinee isa matima tokko, antima tokkoofi gochima tokko qabu haa ilaallu:

- a. Soorettii-n mana gurgur-te;
- b. Abdii-n mana bit-e;
- c. Gaariin-n farda qab-e.

Himoonni armaan olii kunneen hundi hima ce'aa jedhamu. Hundi isaaniyyuu matima tokko tokko, antima tokko tokkoofi gochima ce'aa tokko tokko of keessaa qabu. Tartiiba jechatiin yoo ilaalle, matimni dura dhufa, itti aanee antimni dhufa, dhumarratti gochimni ce'an dhufa. Hunda keessatti fufiin maayii matimaa agarsiistu maqaa isa matimaa tajaajileeru irratti akka fufii boodatti maxxantee argamti. Akkasumas fufiin waliigaltee matima ramaddiitiin, lakkoofsaan, korniyaatiinfi yerrootiin kam akka ta'e agarsiisti. Fufileen waliigaltee {-te} fi {-en} akka fufii boodaa ta'anii gochimarratti ida'amaniiru.

AO keessaa himni ce'aan antimoota lama qabu jira. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa hubannu:

- a. Isaan qarshii Soorettii-f kenn-an;
- b. Gonfaa-n galmee sanduqa keessa kaa'-e;
- c. Tollaaniin-n lafa abbaasheerraa fudhat-te.

Himoonni armaan oliitti agarsiifaman matima, antima kallatti, antima alkallattiifi gochima qabu. Hunda keessatti matimni dura dhufeera, itti aanee antima kallatti, itti aanee antima alkallattiifi dhumarratti gochimni dhufeera. (a) irratti fufiin matimaa bamaqaa **isaan** jedhurratti hinida'amne, bamaqaan kun fufii matimaa hinida'atu (dhuma jecha kanaarra sagaleen [n] waan jirtuuf). (b) fi (c) irratti garuu fufiin matima agarsiiftu matimarratti ida'amteetti. Antimni alkallattii fufii durduubee ofrraa qaba; (a) irratti fufiin durduubee {-f} jettu, (b) irratti dur-

BOQONNAA 6. HIIKCAASIMAA

---

duubeen **keessa** jedhufi (c) irratti durduubeen {-rra} jedhu antimoota alkallattii **soorettii, galmee fi abbaashee** jedhanrratti fufamaniiru. Antimni kallattii garuu fufii malee dhufee jira. Akkuma beekamu gochimni hima keessatti fufi waliigaltee waan ida'achuu qabuuf fufileen waliigaltee {-an}, {-e} fi {-te}n gochimoota irratti fufilee boodaa ta'anii ida'amuun ramaddii, lakoofsa, korniyaafi yeroo gochi raawwatame agarsiisaniiru.

Karaa gara biroo himni ce'an antima malee mul'atu jira. Kana jechuun antimni keessa beekkanootiin waan jiruuf osoo hindubbatamiin ykn hinbarreessamin argama. Keessumattuu gochimni waa'ee nyaataafi dhugaati odeessu antima malee argamu danda'a. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Isaan dhug-an;
- b. Isheen nyaat-te.

Himootni kunneen ce'odha; garuu matimaafi gochima malee antima hinqabani. Antimni isaanii keessa beekkanootiin waan hubatamuuf bira darbameera. Kana malees akkuma hima hafoo himni ce'aa matima malee dubbatamuu danda'a. Akkuma matima hafoo matimni ce'as fufilee waliigalteetiin beekamu.

- a. Hoolaa bit-te;
- b. Qarshii ishee-f keenn-e;
- c. Nyaat-te.

Himoonni armaan olitti eeraman himootuma duraan ilaalle. Himoonni kunneen fakkeenyaata duraan ilaallerraa adda kan ta'an waan matima hinqabaanneef qofa. Fufiin waliigaltee hamma gochimarratti argamtetti matimni hima keessaa hafuu danda'a. Eenyu gocha akka raawwate ilaalchisee odeeffannoo ga'aa fufi waliigalteerraa argachuu dandeenya.

Karaa hiikaa hima ce'aa hirmaattotaa irratti hundoofnee qaaccessuu dandeenya. Himni ce'aan inni bal'inaan beekamu hirmaattota lama of keessaa qaba. Hirmaattota kanneen matimafi antima jenneerra. Egaa waan beekamuu qabu matima ykn antima jechuun hima keessatti maqaa isa kamtu dura dhufe isa kamtumoo ittii anee dhufe jennee tartiiba jechootaa irratti bu'uureffaneeti malee hiika irratti bu'uureffannee miti. Karaa jecha gara biroo maqaan tokko hiika isaa osoo

hinilaaliin bakka matimaa galee fufii matimaa maxxanfateera yoo ta'e matima jenna. Maqaan tokkommoo bakka antimaa galeera yoo ta'e antima jenna hiika isaa osoo hinilaaliin. Caasaadhuma isaa ilaallee maqaa tokko antima kallatti ykn antima alkallattii jenna. Karaa hiikaa yoo ilaalle garuu matimni hima ce'aa tokko **abgocha** ykn **muuxataa** ta'uu danda'a.

- a. Namich-i muka mur-e;
- b. Siddisee-n abaaboo fuunfat-te.

Himni (a) irratti mul'ate matima **abgocha** qaba; sababni isaas matimni ta'e jedhe, itti yaadee, meeshaa barbaadee waan gocha raawwateef. Himni (b) irratti agarsiifamemmoo **muuxataadha**; **Siddiseen** muuxannoo jireenyaa waan argachaa jirtuuf. Antima hima ce'aas hiikaan qaaccessuu dandeenya. Yeroo baay'ee antimni kallattii isa gocha tokkoon **miidhame** agarsiisa. Fakkeenyaaf himni (a) irratti maqaan **muka** jedhu gochaan miidhameera. Antimni alkallattiammoo **galma** gocha tokkoo agarsiisa.

Hima: Siddiseen qarshii hintala ishee-f kenn-ite.

Karaa hiikaa matimni hima armaan olii abgocha. Antimni **qarshii** jedhu qaama gocha tokkoon miidhame waan ta'eef aanitma kallattii jenna. Antimni alkallattii hiikan galma gocha tokkoo agarsiisa; hima kana keessatti galmi ykn qaamni qarshiin itti kennamu maqaa **hintala ishee** jedhu yoo ta'u fufii boodaa {-f} maxxanfata.

Dimshaashumatti, himni ce'aan yoo xinnaate, matima tokko, antima tokkofi gochima ce'a tokko qabaachuu qaba. Haa ta'u malee himni ce'aan antimoota lama qabus jira; antimni kallattiifi antima alkallattii. Hima ce'aa keessaa matimni hafuu danda'a. Himoota nyaataafi dhugaatii ibsan keessammoo antimni hafuu danda'a. Karaa hiikaa, matimni abgocha ykn muuxataa ta'uu danda'a. Antimni kallatti qaama gochaan miidhame yoo ta'u antimni alkallattiammoo galma gocha tokkoo agarsiisa.

6.5 Hiikcaasima Hima Garlamee

Himni garlamee gocha qaamni lama ykn lama ol waliif deebisan agarsiisa. Gochi raawwatamus ce'aadha. Kutaa kana keessatti caasimaafi hiika hima garlamee ilaalla.

Karaa caasimaa yoo ilaallu, himni garlamee matima tokkoof antima tokko qaba. Akkasumas iochimibsaa **wal-** jedhu gochima dursee dhufuu qaba. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa hubannu:

- a. Isaan wal dhungat-an;
- b. Nam-oot-ni wal ilaal-an.
- c. *Nam-ni wal ilaal-ani (hinjedhamu).

Himootni (a) fi (b) irratti eeraman kunneen akaakuu hima garlamee keessatti ramadamu. Matimoonni himoota kanneeni heddummina agarsiisa. (a) irratti matimni **isaan** jedhu namootni lakkoofsaan tokkoo ol ta'an gocha irratti hirmaachuu isaanii agarsiisa. (b) irrattis matimni maqaa **namoota** jedhu yoo ta'u lakkoofsaan namootni lamaa ol ta'an gocha irratti hirmaachuu isaanii agarsiisa. Himni (c) irratti eerame garuu hima garlamee miti; himni kunis dogongora. Kana jechuun himni (c) irratti eerame kun AO keessatti fudhatama hinqabu. Sababni fudhatama dhabuu (c) matimni isaa waan qeentee ta'ef; maqaan lakkoofsa qeentee agarsiisu hima garlameef matima ta'uu hindanda'u. Akkuma duraan ibsametti himni garlamee matima hedduu (maqaa lakkoofsa lama ykn lamaa ol agarsiisu) qaabaachuu qaba. Akkasumas bamaqaan **wal-** jedhu gochima dursee dhufuu mala. Kana malees fufiin waliigaltee kan dhuma gochimaatti maxxanfamu lakkoofsa heddumminaa agarsiisee matima agarsiisuu qaba. Kanaaf fufiin waliigaltee {-an} jedhu matima agarsiisa akka (a) fi (b) irratti eerame kana.

Himni garlamee hiika adda addaa qabaachuu danda'a. Hiikota kanneen akka armaan gadiitti ilaalla.

- Hiika gocha waliif deebisuu. Fkn,

- a. Isaan wal reeb-an;
- b. Ijoolee-n wal dhungat-te.

c. Dargaggoo-n wal dorgom-an.

(a) irratti akka ilaalamu kana namoonni lakkoofsaan lama ykn lamaa ol ta'an mi-idhaa wal fakkaatu ykn wal gitu waliif deebisuu isaanii agarsiisa. (b) irrattimoo ijoolleen lakkoofsaan lama ykn lamaa ol taate mallattoo jaalalaa kan ta'e dhunguu waliif deebisuu ishee agarsiisa. (c) irrattis dargaggoonni lakkoofsaan lama ykn lamaa ol ta'an morkii wal fakkaatu waliif deebisuu isaanii agarsiisa.

- Hiika gochaan waldeeggarruu agarsiisu. Fkn,
  - a. Qote bultoo-nni yeroo mara waliin hojjet-u;
  - b. Namoot-ni bay'een wal gargar-u.

(a) irratti qotee bultoonni lakkoofsaan lamaa ol ta'an hojjaa wal gargaaraan hoj-jechuu isaanii agarsiisa. Kana jechuun dandeettiinwan adda addaa walitti fidani waan kaayyoo tokko galmaan ga'uuf akka hojjetan agarsiisa malee gocha walii ilaalanii waliif deebisuu jechuu miti. Himni (b) irratti tuqames hiikaan namni tokko isa biroottiif gargaarsa gochuu agarsiisa; namni gargaarsa godhe dirqiidhaan nama duraan gargaaramee hinkoo deebisu ta'uu dhiisuu danda'a.

- Hiika miiltoo waliif ta'uu. Fkn, "Dubartoo-nni waliin deem-an". Hiikni hima kanaa miiltoo wallif ta'uu agarsiisa malee gocha waliif deebisuu agarsiisa miti.
- Hiika tartiiba agarsiisu. Fkn, "Barattoo-nni wal hordof-an". Himni kun toora galanii adeemuu agarsiisa; kan dura deemu jira, kan itti aanu jira, ... kan booda deemus jira jechuudha.
- Hiika aantee agarsiisu. Fkn, "Isaan walitti aanan". Himni armaan ol irratti eerame namni eenyutti akka aanee dhufu agarsiisa.
- Hiika fageenyaafi dhiyeenyaa agarsiisu. Fkn, "Isaan wal irraa faagatani malee walitti hindhiyaatanne." Himoonni kunneen hiikaan fageenyaafi dhiyeenya agarsiisu.

- Hiika tasummaa agarsiisu. Fkn, "Isaan walitti bahani." Himni garlamee armaan ol irratti eerame ammoo hiikan waan tasa mul'ate tokko agarsiisa. Kana jechuun qooddattoonni hima kana keessatti eeramani osoo itti hinyaadiini wal arguu ykn wal quunnamuu isaanii agarsiisa.

Walumaa galatti himni garlamee hiikota adda adda qaba. Himni garlamee matima tokko qaba, matimni kunis maqaa heddummina agarsiisudha. Akaakuun hima kanaa gochima tokko qofaas qaba. Gochimni kun ce'aa ykn hafoo ta'uu danda'a. Himni garlamee matimaafi antima qofaa osoo hintaane bamaqaa akka antimatti fayyadus qaba. Bamaqaan kun of danda'ee dhaabbatee ykn maxxantoota maxxanfatee argamuu danda'a. Hima garlameef hiikni bu'uura ta'e gocha waliif deebisu dha.

6.6 Hiikcaasima Hima Raawwatamaa

Kutaa kana keessatti hima raawwatama ilaalla. Himni raawwatamaan akaakuuwan gurguddaa lamatti qoodamee ilaalama; isaanis raawwatamaa dhuunfaa³ fi mitidhuunfaadha⁴. Himini raawwatamaa dhuunfaa isa hima ce'aa irraa ijaaramu.

6.6.1 Hiikcaasima Raawwatamaa Dhuunfaa

Karaa caasimaa raawwatamaan dhuunfaa matima gochi irratti raawwatame qaba.

- a. Biiftuu-n hoolaa bit-te;
- b. Hoolaa-n Burqituu-tiin bit-am-te.

(a)n hima ce'aa agarsiisa; (b)n ammoo hima raawwatamaa. (a) irratti matimni hima ce'aa **Burqituudha**; matimni kun hima raawwatamaa (b) irratti akka antima alkallattii ta'ee durduubee {-tiin} jettu fufatee dhufeera. Maqaan **hoolaa** jedhu (a) irratti antimadha. (b) irrattammoo matimaa ta'ee {-n} fufateera. Kana malees hima ce'aa (a) irratti gochimni **bit-te** jedhu (b) irratti fufii raawwatamaa

---

³Raawwatamaa dhuunfaan ogbarruu xiinqooqaa hedduu keessatti "personal passive" jedhama.

⁴Raawwatamma mitidhuunfaan "impersonal passive" jedhamee beekama.

{-am-} ida'ateera. Walumaa galatti hima raawwatamaa keessatti matimni hima ce'aa antima, antimni ammoo matima ta'a.

Garuu qaamni gocha raawwate hima keessaa hafuu danda'a.

- a. Burqituu-n hoolaa bit-te;
- b. Hoolaa-n (Burqituu-tiin) bit-am-te;
- c. Hoolaa-n bit-am-te.

(b) irratti matimni haala antima alkallttiitiin dhufeeru (Burqituu-tiin) kan jedhu (c) keessa hinjiru; hima raawwatamaa keessaa antimni alkallattii hafeera. Hima raawwatamaa keessatti fufiin {-tiin} antima alkallattii agarsiisti. Hima raawwatamaa tokko keessatti gochamni alkallattiifi meeshaan yoo jirataan himni fudhatama hinqabne ykn hiikni isaa kan ifa hintaane uumamuu danda'a.

- a. Gurbaa-n waraabessa eeboo-tiin waran-e;
- b. ?Waraabessi gurbaa-tiin eeboo-tiin waraan-am-e;

a)n hima ce'aa agarsiisa (b)n ammoo hima rawwatamaa kan fudhatama hinqabaatiin agarsiisa. (b)keessatti antimni alkallattii (gurbaa-tiin)fi meeshaan (eeboo-tiin) walitti aananii waan dhufaniif himni fudhatama ga'aa argachuu hindandeenye. Himni akkasii kan sirraa'uu danda'u qaamni -tti fufateeru tokko hima keessaa yeroo hafu.

- a. Waraabessi eeboo-tiin waraan-am-e.
- b. Waraabessi gurbaa-tiin waraan-am-e.

Himoonni (a) fi (b) irratti eeraman lamaanuu fudhatama argataniiru; sababni isaas maqaan fufii -tiin fufatee hima keessatti mul'ate tokko qafaa waan ta'eef. Haala kanaan (a) irratti antimni alkallattii (gurbaa-tiin) hafeera; (b) irrattammoo meeshaan (eeboo-tiin) hafeera. Durduubeewwan adda addaa faayidaarra oolaniiru yoo ta'e himni fudhatama qaba.

- a. Gurbaa-n hoolaa Tolassaa-f bite.
- b. Hoolaa-n gurbaa-tiin Tolasaa-f bit-am-e.

Akka fakkeenya (b) irratti hubannu kana gaaleen gurbaa-tiin jedhufi **Tolasaa-f** jedhu walitti aananii hima tokko keessa galaniiru; himni kunis dogongora hin qabu. Fufiin {-tiin} jedhu meeshaa yoo agarsiisu kan {-f} jedhummo kallattii agarsiisa; lamaanuu tajaajilaan adda adda.

AO keessatti hima raawwatamaa keessatti maqaan akka meeshaatti tajaajilu akka matimaattis tajaajiluu danda'a.

- a. Gurbaa-n burcuqoo-tiin farsoo dhug-e.
- b. Burcuqoo-n ittiin-dhug-am-e.
- c. Burcuqoo-wwan ittiin-dhug-am-an.

Gaaleen **burcuqoo-tiin** jedhu (a) irratti gaalee durduubee ture. Hima (b) irratti agarsiifamerratti garuu maqaan **burcuqoo-n** jedhu matima. Sababni kanas waan jalqaba himaa irratti dhufeef fufii maayii matimaa agarsiistu {-n} waan da-balateef. Akkasumas fufiin waliigalaa {-e} kan gochima irratti ida'ante lakkoofsa qeentee waan agarsiiftuuf **burcuqoon** matima. Yoo matima **burcuqoo** jedhu baa'ifnee **burcuqoo-wwan** jenne fufiin waliigalaa gochima irratti ida'amtus heddummina agarsiifti. Qabxiin kunis (c) irratti mirkanaa'eera. Yeroo guuttuun gaalee durduubee, jechuun **burcuqoo-n** matima ta'u matimni hima raawwatamaa inni dhugaan jechuun **farsoon-n** hima keessaa citee hafeera. Garuu matimni raawwatamaa inni dhugaan (antimni) hima keessatti mul'achuus danda'a.

- a. Gurbaa-n shini-tiin haraqee dhug-e.
- b. Haraqee-n shini-tiin dhug-am-e.
- c. Shini-n ittiin haraqee-n dhug-am-e.

(a)n hima ce'aadha; sababni isaas qaamni gocha raawwate jechuun **gurbaa-n** matima yoo ta'u qaamn gochi irratti raawwatame jechuun antimni **haraqeedha**. (b)n hima raawwatamaadha. Hima kana keessatti antimni bakka matimaa galeera; gochimni fufii dhalatoo {-am} ida'ateera. (c)n hima raawwatamaa haa ta'u malee amalli isaa adda; sababni isaas

matima lama waan of keessaa qabuuf. Matimni **shinii-n** jedhu matima sobaati, shiniin antima waan hin taaneef. Matimni **haraqee-n** jedhu garuu matima

hima raawwatamaa isa sirriidha, waan haraqeen antima ta'eef. AO keessatti himni tokko matima lama qabaachuun darbee darbee nama quunnama; seeraan garuu himni tokko matima lama qabaachuu hinmalu (Chomsky, 1982). Fufiin waliigaltee gochima irratti ida'ameeru matima sobaa waliin waliigala yoo matimni dhugaa (antimni) citee hafeera ta'e; yoo matimni dhugaan hima keessatti mul'ateera ta'e garuu waliigalteen matima dhugaa waliin wallif gala; matimni dhugaan waliigaltee abbooma.

- a. Burcuqoo-wwan ittiin dhug-am-an.
- b. Burcuqoo-wwan ittiin haraqee-n dhug-am-e.

(a) irratti fufiin waliigaltee {-an} jedhu inni gochima irratti ida'ameeru matima sobaa (antima osoo hin ta'iin meeshaa) tiin abboomameera. (b) irratti garuu fufiin waliigaltee {-en} matima raawwatamaa dhugaatiin abbomaameera.

AO keessatti himni ce'aan tokko antimoota lama jechuun antima kallattiif antima alkallattii qaba yoo ta'e, hima raawwatamaa keessatti antima kallattii qofaatu matima ta'a. Antimni alkallatti matima yoo ta'e himni raawwatamaa sun fudhatama hinargatu. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaalluu:

- a. Lalisee-n kitaaba Lalisaa-f kenn-e.
- b. Kitaab-ni Lalisaa-f kenn-am-e.
- c. *Lalisaa-n kitaaba kenn-am-e.

Akkuma fakkeeniyota (a-c) irratti agarsiifame AO keessatti antima kallatti qofaatu matima ta'uu danda'a hima raawwatamaa keessatti, kunis fakkeenya (b) irratti agarsiifameera; yoo antimni alkallatti teessoo matimaa qabate, himni fudhatama hin qabu, kunis (c) irratti agarsiifameera.

6.6.2 Hiikkaasima Raawwatamaa Mit-Dhuunfaa

Himni raawwatamaa miti-dhuunfaa⁵ gochima hafoo irraa ijaarama. Fakkeenya raawwatamaa miti-dhuunfaa armaan gadii sosso'ina qaamaa agarsiisu:

---

⁵Raawwatamaa miti-dhuunfaa ogbarruu keessatti 'impersonal passive' jedhama.

BOQONNAA 6. HIIKCAASIMAA

- a. Ijoolleen bakka kanatti fiigde.
- b. Bakka kanatti fiigame.
- c. Dubartiin mukarra ni utaalti.
- d. Mukkarra ni utaalama.

Hima (a) irratti maqaan **Ijoolleen** jedhu matima yoo ta’u jechi **fiigde** jedhummo gochimaa hafoodha. Gaaleen **bakka kanatti** jedhu gochimibsa bakka agarsiisu. Haaluma kanaan (c) yoo ilaalle **Dubartiin** matima, gochimni **utaalti** jedhu hafoo yoo ta’u gaaleen **mukarra** jedhummo gochimibsa. (b) fi (d) n raawwatamaa hafoo (a) fi (c) irraa ijaaraman. (b) fi (d) keessa matimni hinjiru; akkasumas fufiin raawwatamaa {-am-} jedhu gochima irratti fufameera. Kana caalaa, fufileen waliigaltee kaneen gochima **fiigame** fi **utaalama** jedhan irra jiran jechuun {-e} fi {-a} korniyaa kormaa lakkoofsa qeentee yeroo dabraa agarsiisu.

Akkuma fakkeeniyota armaan olitti ilaaman irratti hubachuu dandeenyutti gochimibsa bakka agarsiisuu jechuun kan akka **bakka kana** fi **mukarra** jedhan raawwatamaa miti-dhuunfaa keessatti fayyadu; haa ta’u malee kun dirqama miti; gochimibsa bakka agarsiisu hafuu danda’a.

Raawwatamtoonni miti-dhuunfaa armaan gadimmoogochimoota sagalee maddisiisuu irratti bu’uureffattu:

- a. Gabaan ni **wacti** (wacci);
- b. Ni **wacama**.
- c. Namni **iiyye**;
- d. Fagootii **iiyyame**.

Walumaagalatti, hima raawwatamaa keessatti matimni antima ta’a; antimni ammoo matima ta’a. Yeroo kana fufiin {-am} gochima irratti ida’amti. Raawwatamaa dhuunfaan hima ce’aarraa uumama; raawwatamaa miti-dhuunfaan garuu gochima hafoo irraa uumamu.

6.7 Hiikkaasima Hima Giddugala

Himni giddugalaan hima ce'aafi hima raawwatamaa giddu jira (Kemmer, 1993; Tolemariam, 2009). Kanaaf himni giddugalaan amala hima ce'aafi amala hima raawwatamaa qaba. Akka hima ce'aa matmni isaa gocha tokko raawwata; akka hima raawwatamaammoo gocha raawwatame sanaan matmni miidhama. Kana jechuun hima giddugala keessatti hirmaattonni lamaanuu jechuun matimniifi antimni tokko jechuudha. Kana jechuun qaamni miidhuufi qaamni miidhamu tokko. Fakkeenyaaf hima **gurbaan harka dhiqate** jedhu yoo ilaalle matmni (gurbaan)fi antimni (harka) tokko; maaliif yoo jenne harki qaama gurbaa waan ta'eef. Matimniifi antimni tokko ta'uun beekamtii hima giddugalaati.

Haa ta'u malee amalli gara biroon hinmul'atu jechuu miti. Fakkeenyaaf himni **gurbaan mufate** jedhu giddugalaadha. Hima kana keessa qaamni gurbaa mufachiise gurbaa hinfakkaatu. Himni **gurbaan guddate** jedhus hima giddugalaati. As keessattis waan gurbaan akka guddatu godhe qaama gara biraa fakkaata. Fufileen {-at/-aat, -om/oom, -ah/aah} gochima giddugala agarsiisu.

Karaa caasimaa himni giddugala akaakuu afur qaba. Inni tokko, lakkoofsa hirmaattota hima keessa jiranii hindabalus, hinhirri'sus. Fakkeenyaaf hima armaan gadii haa ilaallu:

- a. Galatoo-n harka dhiq-at-e.
- b. Galatoo-n harkee dhiq-e.

(a) irratti akka ilaalamutti maqaan **Galatoo-n** jedhu matima yoo ta'u maqaan **harka** jedhummo antima. Hima kana keessatti mallattoo hima giddugala kan taate fufiin {-at-} gochima irra jirti. (b)n hima ce'aadha. Haa ta'u malee lakkoofsi qooddattootaa lamuma akka hima giddugala (a) irratti ilaallee. Kana jechuun maxxanuun {-at-} ida'amuuniif dhiisuun lakkoofsa qooddattootaa irratti dhiibaa hingeessisne jechuudha.

Akaakuun caasimaa giddugala inni lammaffaan isa lakkoofsa qooddattootaa hir'isu. Kana jechuun wayita fufiin {-at-} gochima irratti ida'amu matimni ni hir'ata akkuma hima raawwatamaa jechuudha. Gosti hima giddugala kanaa heddumminaan AO keessatti hinmul'atu. Fakkeenyaaf hima armaan gadii haa ilaallu:

BOQONNAA 6. HIIKCAASIMAA

- a. Nam-ni mana gub-e;
- b. Man-ni gub-at-e.

Himni (2a) irratti mul'ate kun hima ce'aa jedhama. Himni (2b) irratti agarsiifame kunammoo hima giddugala jedhama. Himni (2a) irratti agarsiifame qooddattoota lama qaba; isaanis matimaaf antima. Himni (2b) irratti agarsiifame garuu qooddataa tokko qofaa qaba, qooddataan kunis matima qofaadha. Sababni kanaas fufiin giddugala {-at-} waan gochima irratti ida'amteef jechuudha. As irratti fufiin {-at-} akkuma fufii raawwatamaa, {-am-} ta'ee tajaajile jechuudha (fufiin raawwatamaa lakkoofsa qooddattootaa hir'isuutiin akka beekamtu haa yaadannu).

Akaakuun caasima hima giddugala inni sadaffaan isa lakkoofsaa qooddattootaa ida'u. Akaakuun kun AO keessa heddumminaan hinargamu. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Gurbaan iyy-e.
- b. Gurbaa-n miidhaa-saa mootummaa-tti iyy-at-e.

Himni (a) irratti agarsiifame hima hafoodha; gochimni fufii –athinida'anne. Himni (b) irratti agarsiifameeru garuu hima giddugalaadha. Gochimni hima kana keessatti argamu fufii giddugala {-at-} ida'ateera. Sababa {-at-} ida'ameefis antimoonni miidhaafi mootummaa jedhan hima keessa seenaniiru. Kana jechuun fufii {-at-} lakkoofsa qooddattootaa ida'eera jechuudha.

Akaakuun caasimaa hima giddugala inni arfaffaan isa Maqibsa gara gochi-maatti jijjiiree hima hafoo uumudha. Fakkeenyaaf ibsitoota maqaa kanneen akka diimaa, guddaa, furdaafi kkf irratti fufii {-at-} ida'uun hima hafoo uumuun nidanda'ama.

- a. Bunni diim-at-e.
- b. Mucaan gudd-at-e.
- c. Dubartii-n furd-at-te.

Akka (a) irraa ilaallutti gochimni **diim-at-e** jedhu Maqibsa **diimaa** jedhu irraa uumame; gochimni kunis matima tokko qofaa fudhata. (b) irrattis gochimni **gud-at-e** jedhu Maqibsa **guddaa** jedhu irraa uumame. (c) irrattis gochimni **furd-at-e**

jedhu Maqibsa **guddaa** jedhu irraa uumame. Gochimoonni kunneen hundi matima tokko qofaa fudhatu; kanaaf himoota hafoodha.

Karaa hiikaa himni giddugala bakkeewwan gurguddoo afuritti qoodamu danda'a. Isaanis kanneen qaama giddugala godhatan, kanneen adeemsa yaadaa himan, kanneen gocha tasa raawwate odeessanfi kanneen gocha ofiif raawwatame mul'isani. Himni giddugala inni qaama irratti xiyyeeffatu gosa adda addaa qaba. Gosoonni kunneenis kuunuusa qaamaa, sochii dhaabaa qaamaa, osoo hinbeekiin qaama sochoosuufi bakka tokkoo bakka birootti sochii gochuudha.

AO keessatti himni giddugala hiikaan qaamaa kunuunsuu agarsiisuu hedduutu jira. Fakkeenyaaf hiika himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Siddiiqee-n ilkaan tum-at-te.
- b. Tobarraa-n qeensa qor-at-e.
- c. Isaan miila dhiq-at-ani.
- d. Bulloo-n gaabii uff-at-e.

Fakkeenyaaf armaan olii hunda yoo hubanne hiikni isaanii qaama kunuunsuu irratti xiyyeeffata. Kana malees himoonni giddugala kanneen biroon ammoo hiikni isaanii sochii dhaaba qaamaa agarsiisa. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Inni quxuuxx-at-e.
- b. Isheen dhaab-at-te.
- c. Isaan muka-tti hirk-at-ani.
- d. Gurbaa-n diriirf-at-e.
- e. Uumee-n harka ciqilf-at-te.

Himoonni armaan olitti agarsiifaman kunneen gosti isaani hima giddugala jedhamu; sababni isaas hundi isaaniyyuu fufii giddugala {-at-} waan ofirraa qabaniif. Himoonni kunneen hiikni isaanii wal fakkaata; maaliif ? yoo jenne, waan sochii dhaaba qaamaa agarsiisaniif jechuu dandeenya.

Gosti hiikaa hima giddugala inni biroon, osoo hinbeekiin qaama sochoosuudha. Kana jechuun sochii qaamaa gosa kanaa irratti fedhii abbaan ala sochiin qaamaa jira; yookiin gosa sochii kanaa abboomuu hin danda'u. Fakkeenyaaf hi-

BOQONNAA 6. HIIKCAASIMAA

---

moota armaan gadii haa xiinxallu:

- a. Garaa-n ishee gub-at-e.
- b. Mataa-n isa bobaaf-at-e.
- c. Ij-i isa liphis-at-e.
- d. Qub-ni isa kottonf-at-e.
- e. Qaam-ni ishee holl-at-e.

Himni giddugalaan inni qaama irratti bu'uureffatu hiiknisaa sochii qaamaa bakkaa fi yeroo waliirraa siqillee agarsiisuu danda'a. Kanaafis himoonni armaan gadii akka fakkeenyaatti eeramuu danda'u:

- a. Ijoollee-n tulluu yaabb-at-te.
- b. Dhagaa-n tulluu irraa gadi konkol-aat-e.
- c. Gudeesh-i gangal-at-e.

Fakkeenyotti (a-c) irratti eeraman kunneen qaamni tokko yeroo fudhatee bakka tokkoo ka'ee bakka biraa ga'uu isaa agarsiisu. Hiikni hima giddugalaan akaakuun biroo isa gocha sammuu keessatti raawwatu agarsiisu. Akaakuu kana bakkeewwan sadiitti qoodnee ilaalu dandeenya. Isaanis, giddugala miira agarsiisu, giddugala adeemsa yaadaa agarsiisuufi giddugala beekumsa qeensuu agarsiisu jedhamu.

Himni giddugalaan hiikaan gocha sammuu keessatti raawwatu agarsiisan keessaa tokko isa miira agarsiisudha. Himoonni kanneen miira namaa agarsiisan hedduutu jiru. Himoonni tokko tokko amantii waliin wal qabatani walitti dhufeenya namaafi ayyaanaa ykn waaqaa agarsiisu. Kanaafis himoonni armaan gadii fakkeenya ta'uu danda'u:

- a. Ayyaanni dabe abbaatti hamm-aat-a.
- b. Rakkina keessaa ba'uuf waaqa kadh-at-e.
- c. Nam-ni malkaati irreeff-at-a.

Fakkeenyota armaan olii irraa akka hubanutti gochimoonni hammaata, kadhatefi

irraanfate jedhan fufii giddugala of keessaa qabu; hiikni isaaniammoo amantii agarsiisaa. Kanneen malees gochimoonni armaan gadii miira waahummaa agarsiisu. Isaanis, rif-at-e, him-at-e, dhaad-at-e, kak-at-e, lag-at-e, goom-ate, muf-at-e fi kkf. Akkasumsa gochimoonni giddugala kanneen akka jaall-at-e, abd-at-e, sossob-at-e, haw-at-e fi taph-at-e jirani ammoo eentaa miiraa agarsiisu. Himoonni armaan gadii ammoo hiikaan adeemsa yaadaa agarsiisu:

- a. Giiloon bilbilasaa manatti irraanf-at-e.
- b. Siifan waan irraanf-at-te amma yaad-at-te.
- c. Ijoolleen waan haaraa qalbis-at-ti.
- d. Gurbaan waan barate yaadatti qab-at-a.
- e. Hintalli herreega bar-at-te.

Himoonni armaan olii kunneen fufii -at- gochima irratti ida'ataniiru. Hundi isaaniyyuu adeemsa yaadaa agarsiisu. Waan sammuu nama tokkoo keessatti ta'aa jiru mul'isu.

Giddugala gocha sammuu keessatti raawwatu agarsiisan keessaa akaakuu biroon kanneen miirata shanan agarsiisan. Miironni shanan kunneen odeeffannoo naannoo irraa argachuuf nama gargaaru. Fakkeenyaaf, himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Hintalli daraaraa fuunf-at-te.
- b. Gurbaan nyaata dhadham-at-e.
- c. Inni harka qaqqab-at-e.
- d. Isheen walaloo dhaggeeff-at-te.
- e. Dargaggeessi durba ilaall-at-a.

Akka himoota armaan oliirraa hubachuu dandeenyutti, fufiin {-at-} gochimoota himootaarratti argama. Himoonni kunneen gidugala, hiikni isaanii odeeffannoo naannoo irraa argachuu irratti bu'uureffata; kanaaf walfakkaatu.

Akaakuun hiika hima giddugala inni biroon isa gocha tasa raawwatame agarsiisu. Himni giddugala gocha tasa raawwatame agarsiisu AO keessatti beekamaadha. Fakkeenyaaf, himoota armaan gadii haa ilaallu:

BOQONNAA 6. HIIKCAASIMAA

- a. Mukni gudd-at-e.
- b. Baalli babal'-at-e.
- c. Saanii gabb-at-te.
- d. Bunni diim-at-e.

Himoonni gidugalaan armaan olii kun gocha ofiin tasa ta'e agarsiisu.

Akaakuun hiikaa AO keessatti heddumminaana beekamu isa faayidaa mataa ofiif jecha gocha raawwatamu agarsiisu. AO keessatti fufiin giddugalaan {-at-} gochima ce'aa irratti ida'amee fayidaa ofii jecha gocha raawwachuu agarsiisa. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Namihci hoolaa gurgur-at-e.
- b. Oggantuun sun konkolaataa bit-at-te.
- c. Qotee bulaan saree guddis-at-e.

Himoonni armaan olii kunneen himoota giddugalaan jedhamu. Hunda isaanii yoo ilaalle, fufiin giddugalaan {-at-} gochima ce'aa irratti ida'amteetti. Karaa hiikaa yoo ilaalle namni tokko faayidaa mataa isaatiif jecha gocha tokko raawwachuu agarsiisu.

6.8 Hiikcaasima Hima Taasisuu

Himni taasisuu yoo xinnaate himoota lama of keessatti hammata (qabata). Himootni lamaan kunneen hima gocha raawwachiisee fi hima gocha raawwate jedhamu. Himoonni kunneen garuu karawwan lama agarsiifamu (barreeffamu ykn dubbatamu). Tokko, hima qaacesun barreeffamu; kana jechuun himni raawwachisee akka hima tokkootti, himni raawwates akka hima tokkootti adda adda ba'anii hima tokko keessatti hammatamanii barreeffamu. Lama, karaa gochima dhamjecha taasisuun, gochi raawwachisees gochi raawwates walitti qindaa'anii hima tokkoo ta'anii barreeffamu.

AO keessatti maxxantoota gochima taasisuu uuman keessaa {-is-} bal'inaan beekamti. Fufiin kun firdhamjecha tokko qabdi. Isheenis {-s-} dha. Fufiin {-is- / -s-} gochimoota hafoo tokko tokkotti maxxananii taasisuu uumu. Fakkeenyaaf

raff-is-e fi **dammaq-s-e** ilaaluu dandeenya. Akkasumas fufiin kun hundee Maqibsa yookiin maqaa irratti maxxntee gochima taasisuu uumuudhan beekamtuudha. Fakkeenyaaf gochimoota taasisuu **gudd-is-e** fi **furd-is-e** yoo ilaalle Maqibsa irraa uumamani. Gochima **dubb-is-e** jedhu yoo ilaallemmoo maqaa irraa uumame.

Himni taasisuu karaa caasimaa bakkeewwan gurguddoo lamatti qoodamee ilaalama. Isaanis hima taasisuu addeessaa/ qaaccessaa fi hima taasisuu makaa (gochimaafi fufii taasisuu walitti maku).

Taasisuu Qaaccessaa

Gosni hima taasisuu inni qaaccessu hima gocha tokko gaggeessisuufi hima gocha gaggeessu of keessatti hammata. Himni gosa kanaa bakkeewwan gurguddoo lamatti qoodamee ilaalama. Gosni tokko hima taasisuu isa gochima godhe jedhutti fayyadamu yoo ta'u inni biroonimoo isa gochima taasise jedhutti fayyadamu. Duraan dursine mee hima taasisuu isa gochima godhe jedhutti fayyadamu fakkeenyaan haa ilaallu:

- a. Garbaan [akka barataan fiigu] godhe.
- b. Garbaan [akka barataan muka muru] godhe.

Himoonni (1a) fi (1b) keessatti mul'atan himoota lama lama of keessatti qabu; isaanis hima buu'uuraa fi hima hirkataadha. Himoota lamaan keessattuu himni bu'uuraa matima **Garbaa** jedhamefi gochima **godhe** jedhu qabu; matimni kunis waa gochuu isaa mul'isu. Himoonni hirkatoommoo hammattuu keessatti agarssifamani-iru. (1a) irratti himni hirkataa matima barataa jedhuu fi gochima fiigu jedhu of keessaa qaba; (1b) keessatti garuu matima barataa jedhu, antima muka jedhuufi gochima ce'aa muru jedhu of keessa qaba. Himni hirkaataan kun matimni hima kanaa akka gocha tokko raawwatu taasifamuu isaa mul'isa. Mee ammammoo hima taasisuu isa gochima taasisuutti fayyadamu haa ilaallu. Akka mariif toluttis himoota armaan gadii haa xinxallu:

- a. Eebbaan [akka mucaan rafu] taasise;
- b. Eebbaan [akka gurbaan hoolaa bitu] taasise.

Himoota (a) fi (b) yoo ilaallu gochima gosa tokko qabu; innis isa taasise jedhu

BOQONNAA 6. HIIKCAASIMAA

. Himootni lamaanuu matima walfakkaatu, **Eebbaa**, fi gochima gosa tokko qabu jechuuda. Akkasumas himni (a) irratti agarsiifame hima hafoo ta'e akka hima hirkataatti yoo qabaatu himni (b) irratti agarsiifamemmoo hima ce'aa akka hima hirkataatti qaba. Hima (a) irratti kan gocha raawwate mucaa yoo ta'u kan raawwachiseem-moo **Eebbaadha**; hima (b) keessatti kan gocha kalattiitiin raawwate gurbaa yoo ta'u kan gocha raawwachise **Eebbaadha**. Haa ta'u malee bakka gochima taasisuu kana gochima godhe jedhu yoo bakka buufnee fayyadamne himni taasisuu fud-hatama qaba. Fakkeenyaaf,

- a. Eebbaan [akka mucaan rafu] godhe;
- b. Eebbaan [akka gurbaan hoolaa bitu] godhe.

Dimshaashumatti himni taasisuu inni qaaccessuun barreeffamu xumurtoota adda addaa lamaan ibsama. Xumurtoonni kunneenis godhe fi taasisa dha. Haa ta'u malee xumurtoonni lamaanuu bakka wal jijjiiruun tajaajilarra ooluu danda'u jijji-irraa hiikaa osoo hinfidiin. Akkuma waliigalaatti, AO keessa himni taasisuu qaac-ceessan gosa lamatu jira. Inni tokko isa gochima **godhe** jedhu irratti hundaa'u yoo ta'u inni lammaffaammo isa gochima **taasisa** jedhu irratti hundaa'u. Gosa hima taasisuu lamaanuu keessatti himoota lama lamatu jiru. Himoonni lamaanuu mati-maa mataa isaanii qabu. Himni inni dura dhufu isa gocha raawwachise yoo ta'u inni itti aanee dhufummoo isa gocha raawwatedha. Gochimni **taasisa** gochima tahe jedhurraa dhufe. Hundeen **tah-** (yookiin **ta'-**) jedhu wayita fufii taasisuu {-sis-} jedhu ida'atu hundeen xumurraa **taasis-** jedhu uumama (sagaleen [h] ykn hudhaan akka haqamufi sagaleen [a] akka dheeratu hubadhaa).

Taasisuu Makaa

Taasisuu makaa bakkeewwan afuritti qoqqoodnee xiinxaluu dandeenya. Isaansi taasisuu qeentee, taasisuu lammessoo/sadeessoo, taasisuu matima dhokataafi taasisuu hafoodha.

Taasisuu Qeentee Tasisuu qeenteen gochima hafoo ykn gochima ce'aa irraa uumamuu dandanda'a. Kana jechuun fufiin taasisuu tokko qofaan wayita gochima hafoo ykn gochima ce'aa irratti maxxantee gochima taasisuu ijaartu mula'ata.

Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa hubannu:

- a. gurbaa-n fiig-e.
- b. Nam-ičč-i gurbaa fiig-s-e.

Himni (a) irratti agarsiifame kun hima hafoo jedhama. Himni kun matima tokkoofi gochima tokko qaba. Fufiin {-n} matima irratti maxxantee maqaan gurbaa jedhu matima ta'uu isaa agarsiifiti.

Fufiin {-e} jettummoo gochima irratti maxxantee matimni gocha gaggeesse Korniyaa kormaa, ramaddii sadaffaa, qeentee ta'uu isaa mul'isuun matimichi gurbaa akka ta'e mirkaneessiti. Himni (b) irratti mul'atu hima (a) irraa adda wal fakkeenyas qaba. Himni (a) hima hafoo yoo ta'u himni (b)n ammoo hima ce'aadhas hima taasisaadhas. Hima ce'aa kan jennu gochi matima irraa gara hojetamaatti waan ce'eruufi. Hima taasisaa kan jennu ammoo fufiin taasisuu {-s-}n gochima fiig- jedhu irratti ida'amee gochima taasisuu waan uumteettufidha. Haa ta'u malee himoonni kunneen lamaan walis fakkaatu. Himoota lamaanu keessa maqaan gurbaa jedhuu fi xumurri fiig- jiru. Garuu maqaan gurbaa jedhu hima (a) keessatti matima ture (b) keessatti hojjetamaa ta'eera. Hima (a) keessa kan hin jiraanne matimni namichi jedhu (b) keessatti ida'ameera; akkasumas (a) keessatti kan hin mul'atiin fufiin taasisuu {-s-} (b) keessa gochima irratti maxxaneera. Egaa dhimshaashumatti gochima hafoo irratti fufiin taasisuu kamiyyuu yoo ida'ame matimni hima hafoo gara antimaatti jijjirama; wayita kanas matimni gara biroon ni ida'ama akkuma (b) irratti agarsiifamee jiru kana.

Himni taasisuu gochima ce'aa irraa wayita uumamus kan duraan matima ture antima ta'a, matimni biroon ni ida'ama; akkasumas gochima ce'aa irratti fufiin taasisuu ni ida'ama. Yaada kana ifa gochuuf fakkeenyaata armaan gadii haa hubannu:

- a. gurbaa-n hoolaa gurgur-e.
- b. Namich-i gurbaa holaa gurgur-siis-e.

(a) n hima ce'aa jedhama; (b)n ammoo hima taasisuu jedhama. Hima ce'aa (a) keessatti maqaan gurbaa jedhu matima; garuu hima taasisuu (b) keessatti antima; akkasumas hima ce'a keessa kan hin jiraatiin maqaan **namichi** jedhu hima taa-

BOQONNAA 6. HIIKCAASIMAA

---

sisuu keessa galeera. Jijjiramoonni caasaa kunneen sababa fufiin taasisuu {-siis-} gochima **gurgur-** jedhu irratti ida'amteefi.

Taasisuu Lammeessoo/Sadeessoo Taasisuun lammeessoon maxxantoota taa-sisuu lama irratti hundaa'u. Fakkeenyyaf,

- a. nam-ich-i gurbaa fiig-s-e.
- b. Dubartii-n nam-ich-aan gurbaa fiig-s-is-te.

(b)n caasaa taasisuu lammeessotii; sababni isaas fufii taasisuu lama jechuun {-s-, -is-} fi hundee gochimaa irratti waan ida'ameef. Taasisuu qeenteen gara taa-sisuu lammeessotti wayita ce'u jijjiiramni caasaas ni mul'ata. Matimni taasisuu qeentee taasisuu lammeessoo keessatti gara antimaatti jijjiiramee maayii meeshaa ida'atee ibsama. Haaluma kanaan (a) keessatti maqaan namichi jedhu matima ture; garuu (b) keessatti gara antimaatti jijjiiramee fufii maayii meeshaa agarsi-istu ida'achuun namich-aan jedhame ibsameera. Matimni dubartii jedhummo (b) keessatti ida'ameera. Jijjiiraan caasaa kun kan sababa godhate fufiin taasisuu -isjettu fufii taasisuu duran turte {-s-} irratti ida'amuusheeti.

Caasaan taasisuu lammeessoo gochima ce'aarrattis hundaa'ee uumamuu ni danda'a akkasuma fakkeenya armaan gadiirraa arginutti:

- a. Namich-i gurbaa hoolaa gurgur-siis-e.
- b. Dubartii-n namich-aan gurbaa hoolaa gurgursis-iis-te.

Fakkeenyonni (a) fi (b)n gochima ce'aa gurgur- jedhu irratti bu'uureffatu. Akkuma (a) fi (b) irratti ilaaletti matimni namichi jedhu taasisuu lammeessoo keessatti gara antimaatti jijjiirame namichaan jedhameera; matimni dubartii jedhummo (b) keessatti ida'ameera; sababnisaas fufiin taasisuu {-iis} jettu fufii taasisuu duraan turte {-sis-} jettu irratti maxxantee waan taasisuu lammeessoo uumteef. AO taasisuu sadeessoollee qabaachu ni danda'a. Kana jechuun maxxantoonni taasisuu sadii walitti aananii dhufuun hima keessatti mul'achuu danda'u. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Xuwwee-n cab-e.
- b. Gurbaa-n xuwwee cab-s-e.
- c. Dubartii-n gurbaa xuwwee cab-s-iis-te.
- d. Namich-i dubartii-tiin gurbaa xuwwee cab-sis-iis-e.

Hima (a) irratti himni argamu matima tokkoofi gochima tokko qofaa qaba; xumurri kun fufii taasisuu hin qabu. Himni (b) irratti mul'atummoo matima tokko, antima tokkoo fi gochima tokko qaba; inni antima ta'e (a) irratti matima ture. Xumurri (b) irratti mul'atu fufii taasisuu tokko waan qabuuf taasisuu qeentee jechuu dandeenya. (c)n taasisuu lammeessooti, xumurri waan maxxantoota taasisuu lama maxxanfateeruuf. Fufii taasisuu tokkotu ida'ame ykn lamatu ida'ame jechuuf matima fi antima hima sana keessa jiran waliin wal biraqabnee hubachuu qabna. Ida'amuun fufii taasisuu lammaffaa matima duraan ture gara antimaatti jijjiiree matima gara biroommoo dabala; (c) irrattis kan mul'ate kanuma. (d)n ammoo taasisuu sadeessoodha; sababni isaas fufiin taasisuu al sadaffaa ida'amteetti; matimni (c) keessa ture gara antima alkalattiitti jijjiramee matimni haaraan namichi jedhu ida'ameera. Akkuma kanaa taasisuu sadeessoon AO keessa akka jiru nibeekna. Haa ta'u malee, gochima ce'aa irraa taasisuu sadeessoo uumuun hiika adda hin taane ykn gocha tokko eenyu akka raawwates akka raawwachiises adda baasuun ni ulfaata. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii mee haa ilaallu:

Hima: Tolasaan gurbaa-tiin dubartii-tiin hoolaa bich-isis-iis-e.

Fakkeenya hima kanaa keessatti matimni Tolasaa jedhu gocha raawwachiisaa akka ta'e beekama. Garuu Tolasaan gurbaa ajajeeti gurbaanammoo dubartii ajajemoo dubartiitu gurbaa ajaje? Lamaanuu ta'uu mala. Kanaaf hiikaan ifa miti himni taasisaa armaan ol irra jiru; taasisaa sadeessoo keessatti haalli akkasii nama quunnamuu mala. Waan kana ta'eefis, yeroo baay'ee dubbii keessatti antimni tokko irra utaalamee dubbatama. Fakkeenyaaf,

- a. Tolasaan hoolaa bich-is-is-iis-e.
- b. Tolasaan gurbaa-tiin hoolaa bich-is-is-iis-e.
- c. Tolasaan dubartii-tiin hoolaa bich-is-is-iis-e.

(a) irratti antimoonni lamaanuu irra utaalamaniiru. Matimni gocha raawwachiise **Tolasaa** ta'uunsaa haa beekamu malee enyuun ajajee akka gocha raawwachiisee waan beekamu hin jiru, yoo keessa beekkannootiin ta'e malee. (b) irratti namni gocha hoolaa bituu raawwate hinbeekamu, garuu ajajaan lammaffaa antima alkallattii isa **gurbaa-tiin** jedhu akka ta'e ni beekama. (c)n fakkeenyaaf (b) waliin wal fakkaatu. AO keessaa taasisuun afureessoonillee jiraachuu mala. Kana jechuun maxxantoota taasisuu sadii olitti walitti aansinee yoo fidne seerri nu dhoowwu hin jiru. Karaa jecha gara biroo maxxantoota taasisuu gochima irratti maxxanuu qaban seerri daangessu hin jiru. Fakkeenyaaf hima armaan gadii haa ilaallu:

Hima: Tolasaan hoolaa bich-is-is-is-iis-e.

Gochi hima armaan olii keessatti taa'e maal agarsiisa? **Tolasaan** nama tokko ajaje, inni ajajammoo nama lammaffaa ajaje, inni lammaffaanammoo nama sadaffaa ajaje, inni sadaffaanammoo nama afraffaa ajaje, inni afraffaan ammoo nama isa hoolaa bite ajaje jechuudha.

Taasisuu Matima Dhokataa AO keessa himni taasisuu matima addaan ba'ee hin beekamne hedduu qaba. Xumurtoonni hawwii waan tokkoo agarsiisan kanneen akka hawwe, kajeel, barbaadee fi kkf fufii taasisuu qeentee ida'atanii hima ijaaruu danda'u. Garuu himoonni haala kanaan ijaaraman tokko tokko matima addaan ba'ee beekamu hin qaban. Fufiin waliigaltee gochima irratti ida'amu Korniyaa sadaffaa lakkoofsa qeentee haa ta'u malee matimni gocha taasisuu raawwachiise enyummaan isaa hin beekamu. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. ani mana jireenya barbaad-e.
- b. Man-ni jireenyaa na barbaach-is-a.
- c. Ani dhugaatii haww-e.
- d. Dhugaatii na haww-isiis-a.
- e. Ani nyaata kajeel-e.
- f. Nyaata na kajeel-sis-a.

Himoonni (b), (d) fi (f) irratti agarsiifaman kunneen karaa ittiin wal fakkaatan qabu. Hundi isaanii matima hin qaban. Garuu (a, c fi e) matima adda ba'ee beekamu qaba. Matimni ani jedhu (a), (c) fi (e) irratti gocha sammuu keessatti mul'atu akka agarsiise ifa. Kana jechuun (a), (c) fi (e) irratti kan barbaade, kan hawwe fi kan kajelee matima ani jedhudha; xumurtoota himoota kanneenii irrattis fufiin waliigaltee {-e} jettu ida'amteetti. Fufiin waliigaltee kunis matimni gocha raawwate ramaddii tokkooffaa lakkoofsa qeentee jechuun ani ta'uu isaa agarsiifti. Walbira qabnee ilaaluuf, fufiin waliigaltee kan (b), (f) fi (f) irratti mul'atu {-a} kan jedhu. Fufiin kun ramaddii sadaffaa, Korniyaa kormaa fi lakkoofsa qeentee (inni) haa agarsiisu malee matimni gocha raawwachiise adda ba'ee kan beekamu miti.

Taasisuu Hafoo AO keessa himni taasisuu hafoo jira. Irra keessa yoo ilaalan, himni gosa kanaa hibboo namatti ta'a. Sababni kanaas fufiin taasisuu wayita gochima irratti ida'antu matima gara biroo ida'uun matima duraan ture gara antimaatti jijjiiruun waan beekamtuuf. Waan kana ta'eef yeroo baay'ee xumurri hafoo fufii taasisuu ida'achuun gara gochima ce'aatti jijjiiramti. Waan kana ibsuuf fakkeenya armaan gadii haa ilaallu:

- a. sibiilli dab-e.
- b. Inni sibiila dab-s-e.
- c. Gurbaan fiig-e.
- d. Inni gurbaa fiig-is-e

Himootni (a) fi (c) keessatti argaman hafoo jedhamu; sababni isaas matima tokko tokkoo fi gochima tokko tokko waan qabaataniif gochi qaama tokko iraa gara qaama birootti dabreeru waan hinjirreefi. Himoonni kunneen (b) fi (d) irratti gara ce'aatti jijjiiramaniiru. Sababni isaas (b) irratti fufiin taasisuu {-s-}n (d) irrattammoo fufiin taasisuu {-is-} gochima irratti ida'amanii matimni inni jedhu akka dabalamanii matimni duraan turemmoo gara antimaatti akka jijjiiramu waan taasisaniifidha. Haalli kun adeemsa beekamaadha waan amala fufii taasisuu agarsiisufidha. Taasisuu hafoo jechuun hima hafoo gara hima ce'aatti jijjiiruu jechuun miti. Taasisuu hafoo keessatti fufiin taasisuu jecha irratti ida'ame matima gara

BOQONNAA 6. HIIKCAASIMAA

---

biroo hinida'u; gochimnis ce'a hin ta'u. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Allaattiin barr-is-e.
- b. Roobni jand-is-e.
- c. Qorophisni qoroph-is-e.
- d. Namichi qaxx-is-e.
- e. Qilleensi bubb-is-e.

Fakkeenyota armaan olii keessatti fufiin taasisuu yoo jiraatteyyuu himni hafood-huma. Fufiin {-is-} jettu fufii ta'uu ishee baruuf himoota kanneen karaa gara biroo ibsinee haa ilaallu:

- a. Allaatiin bar jedhe.
- b. Roobni jandoo buuse.
- c. Qorophisni qoroph jedhe.

Himoota armaan oliirraa akka hubannutti fufiin taasisuu –ishundee jechootaa bar, jandoofi qorop jedhan irraa adda baateetti. Kanaaf fufiin taasisuu altokko tokko hundee jechaa irratti ida'mtee gochimuma hafoo uumti jechuu dandeenya. Fakkeenyaaf, maqaa jandoo jedhurratti fufii taasisuu {-is-} yoo idaane jandise ta'a, xumurri kunis hafoodha.

Hiika Hima Taasisuu

Himni taasisuu hiikota adda addaa qaba. Hiikonni kunneenis kallatti, alkallattii, hawwaasee (walta'insaa), walabee, tasee, ta'e jedhee, to'atee, kakaasee fi uumee jedhamu. Taasisuu kalatti kan jedhamu matimni tokko qaamaan ykn kalattiin raawwatama qabee ykn tuqee yoo gocha gaggeessedha. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Isheen mucaa raf-is-te.
- b. Gurbaan namicha kuff-is-e.

Hima (a) irratti matimni ishee yoo ta’u gochamni mucaa dha. Himni kun dubartiin tokko qaamaan mucaa qabdee ykn hammattee akka mucaan raftu gochuu ishee nu agarsiisa. Waan kana ta’eefis taasisuu kallattii jedhama. (b) irrattis matimni gurbaa jedhame qaamaan antima namicha jedhame waliin wal qunnamee akka gochamni kufu godheera; kanaafu taasisuu kallatti jedhama. Taasisuun alkallattii taasisuu kallattii irraa adda. Taasisuu alkallattii keessatti matimaa fi antima giddu qaamni biroon jira. Matima hima taasisuu taasisaa yoo jenne qaama ajaja matima irraa fudhatee gocha tokko raawwatuun ammoo taasisamaa haa jennu. Egaa hima taasisuu alkallattii keessa taasisaa fi antima gidduu taasifaman jira jechuudha. Kana jechuunis taasisaa fi gochi raawwatamu kallattiin wal hin quunnaman; kanaaf gosti taasisaa akkasi taasisaa alkallatti jedhama jechuudha. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa hubannu:

- a. Bultumaan Garbiitiin sangaa gurgur-siis-e.
- b. Mucaan dubartii xuwwee cab-s-iis-te.
- c. Namichi gurbaatiin sibiila dab-s-iis-e.

Himoonni armaan olitti eeraman kunneen taasisuu alkallatti jedhamu. Fakkeenyaaf (a) haa ilaallu. Himni kun taasisaa Bultumaa jedhamu, taasisamaa Garbii jedhamuufi antima sangaa jedhamu qaba. Butumaan kallattiitiin deemee sangaa hin gurgurre.

Namni kallattiin sangaa gurgure Garbiidha. Bultumaa fi sangaa gurguruu gidduu Garbiin jira. Bultumaan sanga kan gurgursiise Garbiitiin gorsa kennee ykn ajaja kenneeti. Kanaaf matimni gocha kana raawwate alkallatiinidha. Waan kana ta’eef taasisuun kun alkallattii jedhama. Fakkeenyonni (b) fi (c) haaluma wal fakkaatuun qaaccessamuu danda’u. Hima (b) keessatti gochi raawwatame xuwween cabuudha. Matimni akka gochi kun raawwatamuuf sababa ta’e matima mucaa jedhu. Qaamni kallattiin gocha kana raawwate taasifamaa dubartii jedhu. Matimni alkallattiin waan gocha raawwateef taasisuu alkallattii jedhama. Hiikni garri biroon hima taasisuu keessatti beekamu hawaasee jedhama. Hiikni kun hirmaattonni hima taasisuu keessatti eraman walta’insa, walgargaarsa, waliin jireenya fi gochaawwan kanneen fakkaataan agarsiisu. Fakkeenyonni armaan gadditti kennamaniiran taasisuu hawaasee jedhamu:

BOQONNAA 6. HIIKCAASIMAA

- a. Hiriyaankoo laaqana na nyaach-is-e.
- b. Obboleessikoo bishaan na obaas-e.
- c. Namichi farda ishee yaab-sis-e.
- d. Gaariin uffannaa na bit-ach-iis-e.
- e. Gaariin uffannaa na bich-isiis-e.

(a) afeerraa agarsiisa; (b) nama dheebote dheebuu baasuu agarsiisa; (c) nama muuxannoo ykn human hinqabneef gargaarsa gochuu mul'isa; (d) fi (e) human waliif ta'u agarsiisu. Bakka tokko tokkotti, fkn, baha Wallaggaatti (d) ni tajaajila. Bakka birootti, fkn, naannoo Hararitti (e) tu tajaajila hiikuma wal fakkaatu ibsuufidha. Fakkeenyonni kunneen hundinuu walta'anii hawaasaa keessa wal gargaaraa waliin jiraachuu waan agarsiisaniif taasisuu hawaasee jedhamu.

Hiikni gara biroon ilaaluu qabnu walabee jedhama. Taasisuun walbee taasisaan taasisamaaf hayyama kennuun gocha tokko akka raawwatuuf walaba godha. Fakkeenyaaf himoota taasisuu armaan gadii haa ilaallu:

- a. Barreessituun gara oggaaniččaatti na dabar-s-ite.
- b. Hintala isaa gara mana barumsaatti lakk-is-e.

(a) keessatti barreessituun nama tokkof hayyama kennuu ishee argina. Haalum wal fakkaatuun (b) keessattis namni tokko hintalasaa walaba gochuu isaa argina. Himoonni lamaanu taasisuu walabee jedhamanii beekamu. Gosni gara biroon taasisuu tasee jedhama. Gosti hiika hima taasisuu kanaa waan tokko osoo itti hin yaadamiin tasa yoo raawwatamu. Taasisuu tasee hubachuuf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Inni manaa gadi nawaamee qorra narukkuch-iis-e.
- b. Inni oduutiin na qabee dhagaa na rukuch-iis-e.

Himoonni kunneen lamaan fakkeenya tase ta'uu danda'u. (a) irratti namni tokko nama biroo ta'e jedhee qorra rukuchiisuuf kaayyoo hin qabu. Namni biroon sun tasa qorraan rukutame, waan mana gadi waamameef garuu sababa biroo qaba. (b) haaluma wal fakkaatuun ibsama. Namni tokko isa biroo miidhuuf kaayyoo hin qabu; namni tokko osoo oduu odeessaa deemuu tasa dhagatiin rukutamuu isaa hubanna hima kanarraa. Matimni himoota kanneen maqdhaalii inni jedhu waan ta'eef dhala namaa akka ta'e ni beekama. Garuu hiikni tase matima uumama lubbuu hin qabnellee ta'uu danda'a; fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. aduun damma baq-s-e.
- b. Bishaan ibidda dhaam-s-e.
- c. Ibiddi dhadhaa baq-s-e.

Himoonni taasisuu armaan olitti eeraman matima, antima fi gochima qabu. Garuu matimoonni himoota kanneen keessatti mul'atan uumama lubbuu hin qabne. Waan kana ta'eefis matimoonni kunneen itti yaadanii gocha tokko hinraawwanne. Gochaawwan eeraman kunneen akka tasaa raawwataman. Hiikni tasee waliin wal morkatu ta'e jedhee dha. Gosni hiika kanaa namni tokko ta'e jedhee, itti yaadee wayita raawwatudha.

- a. Gaariin Bullootiin qotiyoo bitach-iis-e.
- b. Barsiistuun barattoota herreega bar-siis-te.

Himoonni armaan olitti eeraman lamaanuu hiikni isaanii ta'e jedhee dha. (a) irratti Gaariin ta'e jedhee Bullootiin qotiyoo akka bitu godheera. Gochi qotiyoo bituu gocha itti yaadame raawwatame malee kan tasa raawwatame miti. (b) keessattis Barsiistuun ta'e jette, itti yaaddee, itti qophooftee barattoota herreega barsiistee jirti. Gochi kunis gocha itti yaadamee raawwatame.

- a. Gurbaan horii gaaratti deeb-is-e.
- b. Isheen ganama ganama hoolota manaa gadi yaa-s-ti.

Hima (a) keessatti horii bakka tokkoo gara bakka birootti qajeelchuun to'annaa godha. (b) keessatti dubartiin tokko hoolota mana gadi yaafitee bobbaasuun to'annaa

BOQONNAA 6. HIIKCAASIMAA

---

akka gaggeessitu hubachaa jirra. Waan kana ta'eef himoonni kunneen hiika to'atee jedhu qabu jechuu dandeenya. Hiikni gara biroon kakaasee jedhama. Akkeesseen namni tokko hojjaa ykn gocha nama biroo ilaalee haaluma wal fakkaatuun yoo hojjetu agarsiisa. Fakkeenyaaf himoota armaan gadii haa ilaallu:

- a. Dubbatee na dubbach-iis-e.
- b. Fiigee na fiig-sis-e.
- c. Nyaatee na nyaach-is-e.
- d. Hojjetee na hojjech-iis-e.

Himootni armaan olitti eeraman hiika wal fakkaatu qabu. Hunda keessatti gochi tokko gocha nama gara birootiin kaka'uutiin raawwatame. (a) irratti dubbiin nama tokkoo namni gara biroon akka dubbatu kakaase, (b) irratti fiigichi nama tokkoo nama gara birootiif kaka'umsa ta'e, (c) irratti namni tokko isa biroo ilaalee nyaate, (d) irratti hojiin nama tokko isa birootiif kaka'umsa ta'era.

Hiikni gara biroon isa uumee jedhamu. Uumeen namni tokko gochi tokko osoo hin raawwatamiin ykn osoo hin mul'atiin akka raawwatamee ykn akka mul'ate fakkeessee yoo dubbatu.

- a. Isheen kan dhiyoo fag-eessi-tee ilaalti.
- b. Isheen soba dhugaa fakk-eessi-tee dubbatti.

Himni (a) irratti dubartiin tokko waan dhiyoo jiru fagoo akka jiru fakkeessitee ilaalti sammuu ishee keessatti. Kana jechuun haala qabatamaan hinjirre tokko akka jirutti uumtee yaaddi jechuudha. Kanaaf himni kun hiika uumee jedhu qaba. (b) keessattis dubartiin tokko waan soba ta'e akka dhugaa ta'eetti uumtee sammuu ishee keessatti ilaalti jechuudha. Waliigalaan, akkuma kutaa kana keessatti ilaaluu yaalletti himni taasisuu hiikota adda addaa qaba. Hiikota kanneenis kallattii, alkallattii, hawwaasee (walta'insaa), walabee, tasee, ta'ejedhee, to'atee, kakaasee fi uumee jedhamu jennee tarreesinee tokko tokkoo isaaniif fakkeenya kenninee jirra.

Haa ta'u malee, hiikota tarreeffaman kanneen jidduu daangaan hin jiru. Kana jechuunis, himni taasisuu tokko hiikota gosa adda addaa lama ykn isaa ol qabaachuu mala. Himni taasisuu hiikaan alkallattii ta'e tokko hiika ta'e jed-

hees qabaachuu mala. Himni hiika kallattii qabu tokkos hiika dabalataa tasee ykn kakaasee qabaachuu mala. Kanaaf caasaan hima taasisuu tokko hima adda addaa qabaachuun waanuma jiru ta'usaa hubachuun barbaachisaadha.

Yaadni gara biroon hubatamuu qabu caasaan hima taasisuu tokko hiika tokko qaba ykn hiika gara biroo qaba jechuuf yeroo, bakka fi haala himni sun keessatti dubbatamu baruu qabna. Yoomiyyuu taanan hiika hima tokkoo kan murteessuu haala himni sun keessatti faayidaa irra oolu ta'usaa beekuu qabna.

Kitaabee Wabii

- Abdusamad, M. (1994). *Seerluga afaan oromoo*. Finfinnee.
- Aberaa, N. (1982). *Oromo verb inflection*. Addis Ababa: Addis Ababa University.
- Addunya, B. (2018). *Seemmoo: Bu'uura barnoota afaaniifi afoola oromoo*. Finfinnee.
- Baye, Y. (1986). *The phrase structures of ethiopian oromo*. (Unpublished doctoral dissertation). School of Oriental and African Studies (University of London).
- Baye, Y. (1988). Focus in oromo. *Studies in African Linguistics*, 19(3), 365–384.
- Beekamaa, L. (1996). *Seerluga afaan oromoo*. Addis Ababa: Dhaabbata Maxxansaa Artistick.
- Biniyam, A. (1988). *The phonology of rayaa oromo*. Addis Ababa: Addis Ababa University.
- Chomsky, N. (1965). Aspects of the theory of syntax cambridge. *Multilingual Matters: MIT Press*.
- Chomsky, N., et al. (1982). *Some concepts and consequences of the theory of government and binding*. MIT press.
- Gragg, G. B. (1976). *Oromo of wellega. the non-semitic languages of ethiopia*. ML Bender, ed.
- Griefenow-Mewis, C. (2001). *A grammatical sketch of written oromo* (Vol. 16). R. Köppe.
- Halliday, M. (1994). *An introduction to functional grammar. new york: Edward arnold, hodder headline plc*. St Martin's Press Inc.
- Jaalataa, F. (2015). *Seerluga oromoo*. Finfinnee: Maxxansa Raajii.
- KATO. (1995). *Caasluga afaan oromoo* (Vol. Jildii 1). Finfinnee.
- Kebede, H. (1994). *Baate (wello) oromo phonology: Palatalization of alveo-dental consonants and related issues*. Addis Ababa: Addis Ababa University.
- Kemmer, S. (1993). *The middle voice*. John Benjamins Publishing Company.
- Kulikov, L. I. (1993). The “second causative”: A typological sketch. *Causatives and transitivity*, 23, 121–154.

- Lloret-Romanyach, M.-R. (1988). *Gemination and vowel length in oromo morphophonology*. Indiana University.
- Margaa, H. (2010). *Sakatta'a dhiyaannaa unkaafi caasaa hennaa barnoota ao kitaaba barataa kutaa 11ffaafi 12ffaa bara 2005 qophaa'an keessatti*. Addis Ababa: Addis Ababa University.
- Mous, M. (2001). The middle in cushitic languages. In *Annual meeting of the berkeley linguistics society* (Vol. 27, pp. 75–86).
- Owens, J. (1985). *A grammar of harar oromo (northeastern ethiopia)* (Vol. 4). Buske.
- Shibatani, M. (1985). Passives and related constructions: A prototype analysis. *Language*, 821–848.
- Siewierska, A. (1984). The passive: A contrastive linguistic analysis.
- Sinqinash, D. (2018). *Qaaccessa qabiyyee bifiyyee moggaasaa maqaa namaa (bara 1994-2010) akka magaalaa naqamteetti*. Addis Ababa: Addis Ababa University.
- Temesgen, N. (1993). *Word formation in oromo*. Addis Ababa: Addis Ababa University.
- Tolemariam, F. (2009). *A typology of verbal derivation in ethiopian afro-asiatic languages*. Netherlands Graduate School of Linguistics.
- Tolemariam, F. (2011). *Seera afaan oromoo i: Dhamsagaafi dhamjecha*. Addis Ababa: Addis Ababa University Press.
- Wako, T. (1981). *The phonology of mecha oromo*. Addis Ababa: Addis Ababa University.